Entreprenörer som välfärdsbyggare

Anders Johnson

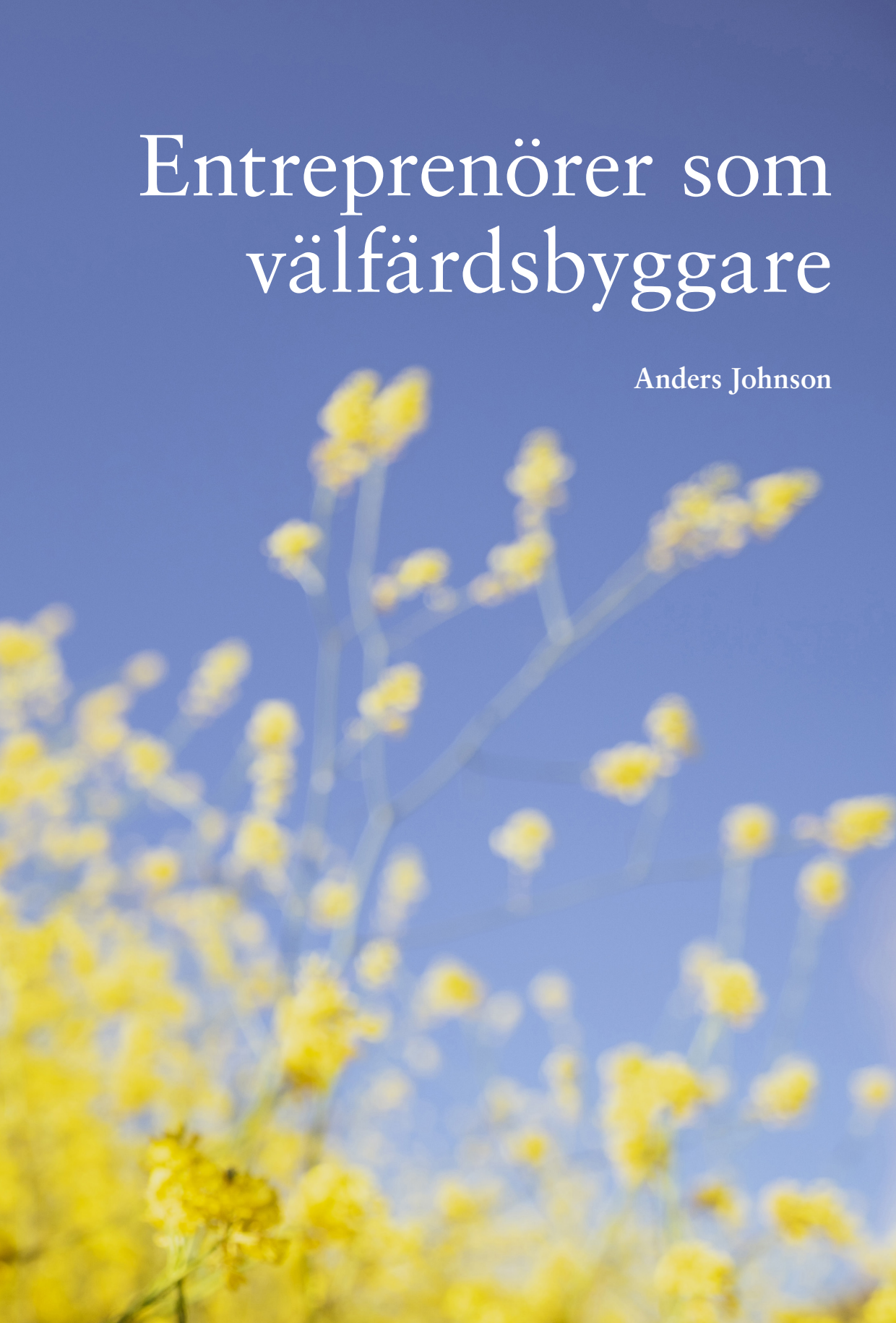

Entreprenörer som välfärdsbyggare

Anders Johnson

ENTREPRENÖRSKAPS FORUM

ENTREPRENÖRSKAPSFORUM

Entreprenörskapsforum är en oberoende stiftelse och den ledande nätverksorganisationen för att initiera och kommunicera policyrelevant forskning om entreprenörskap, innovationer och småföretag. Stiftelsens verksamhet finansieras med såväl offentliga medel som av privata forskningsstiftelser, näringslivs- och andra intresseorganisationer, företag och enskilda filantroper. Författaren svarar själva för problemformulering, val av analysmodell och slutsatser i rapporten.

För mer information se www.entreprenorskapsforum.se

© Entreprenörskapsforum, 2019
ISBN: 978-91-89301-03-0
Författare: Anders Johnson
Grafisk produktion: Klas Håkansson, Entreprenörskapsforum
Foto: Tim Mossholder, Unsplash
Tryck: Örebro universitet

Förord

Det kan finnas många olika skäl till att en företagare tar på sig ett samhällsansvar som går utöver företagarrollen. I föreliggande rapport presenteras 13 stycken. Utgångspunkten tas i de svenska järnbruken som i århundraden utgjorde ryggraden i det svenska näringslivet. Från 1600-talet utvecklades här Sveriges mest utvecklade välfärdsinstitutioner före den industriella revolutionen. I rapporten får vi sedan följa tre typer av välfärdsbyggare genom seklerna.

Rapporten ges ut inom ramen för Entreprenörskapsforums Filantropiska forum som genom svensk och internationell forskning tydliggör hur filantropiska insatser bidrar till positiv samhällsutveckling. *Entreprenörer som välfärdsbyggare* visar tydligt på hur donationer har bidragit med såväl ökade ekonomiska resurser som innovativa lösningar på dåtidens samhällsutmaningar.

Den svenska välfärdsmodellen ställs idag mot nya samhällsproblem där offentliga insatser av allt fler bedöms som otillräckliga eller till och med oförmögna. Kanske kan vi kan vänta oss en renässans för entreprenöriellt välfärdsbygge i Sverige där filantropiska insatser alltmer – och återigen – kan betraktas som ett samhälleligt riskkapital. Dagens motsvarigheter finner vi bland entreprenörer som tar sig samhällsproblem som till exempel utanförskap.

På policysidan noteras att det finns en rad institutionella förhållanden som påverkar förutsättningarna för samhälleliga stöttepelare. Skattelagstiftningen påverkar bland annat förmögenhetsbildningen och viljan att donera eller testamentera tillgångar till allmännyttiga ändamål.

Författare är Anders Johnson, näringslivshistorisk skribent som författat eller medverkat i cirka 150 böcker. Författaren svarar helt och hållet för de analyser och rekommendationer som lämnas i rapporten.

Stockholm i november 2019

Johan Eklund
vd Entreprenörskapsforum samt professor BTH och JIBS

Innehåll

Entreprenörer som välfärdsbyggare	1
Förord	3
Sammanfattning	7
1. Inledning	9
2. Samhällsbyggarna	11
3. De troende	25
4. Välfärdsentreprenörerna	33
5. Filantroper och donatorer	39
6. Kulturbärarna	51
7. Industriell välfärdspolitik på 1900-talet	57
8. Varför välfärdsaktiviteter?	63
Litteratur	67

Sammanfattning

Syftet med denna rapport är att berätta om några historiska svenska entreprenörer som på olika sätt har bidragit till att utveckla den svenska välfärden. Tre typer av välfärdsbyggare behandlas:

1. Företagare som har drivit en ”sedvanlig” kommersiell verksamhet, och som i sin företagargärning har byggt upp omfattande välfärdsinstitutioner för de anställda och deras familjer, samt ibland även för ett helt samhälle. Denna tradition inleddes i och med utvecklingen av de svenska järnbruken under 1600-talet. Långt in på 1900-talet hade många storföretag relativt omfattande välfärdsprogram.

2. Entreprenörer som har drivit företag eller andra privata verksamheter inom välfärdssektorn. Många välfärdsområden inom exempelvis sjukvård, barnomsorg och utbildning har rötter i verksamheter som grundades av privata entreprenörer under 1800-talet.

3. Företagare som genom donationer eller egna arbetsinsatser har stöttat välfärdsinsatser. Sådana insatser kan motiveras av olika motiv, exempelvis socialt engagemang, självrättfärdighet eller dynastibygge.

Under efterkrigstiden blev svenska företagares välfärdsengagemang mindre påtagligt. Under 1990-talet inleddes dock något av en renässans för entreprenöriellt välfärdsbygge, dels genom att många välfärdstjänster öppnades upp för enskilda alternativ, dels genom ett ökat intresse för filantropi.

1
Inledning

Syftet med denna rapport är att berätta om några historiska svenska entreprenörer som på olika sätt har bidragit till att utveckla den svenska välfärden. Med välfärd avses i första hand tjänster inom vård, omsorg och utbildning, men även kultur, forskning och samhällelig infrastruktur kommer att behandlas. Insatser av nu levande personer kommer inte att beröras.

Jag har indelat välfärdsbyggarna i tre grupper:

1. Företagare som har drivit en ”sedvanlig” kommersiell verksamhet, och som i sin företagargärning har byggt upp omfattande välfärdsinstitutioner för de anställda och deras familjer, samt ibland även för ett helt samhälle.

2. Entreprenörer som har drivit företag eller andra privata verksamheter inom välfärdssektorn.

3. Företagare som genom donationer eller egna arbetsinsatser har stöttat välfärdsinsatser.

En sak bör dock inledningsvis slås fast: att vara en framgångsrik företagare är i sig en mycket värdefull samhällsinsats – oavsett om man som Ingvar Kamprad bygger upp ett världsomspännande företag eller om man driver en liten verkstad eller servicebutik. I själva verket är den viktigaste samhällsuppgiften som en företagare kan göra, just att se till att företaget sköts och utvecklas väl. Om en företagares samhällsengagemang tar så stor tid i anspråk, att detta leder till att företaget missköts, är inte mycket vunnet.

Det som intresserar mig här är personliga insatser gjorda av enskilda entreprenörer i Sverige – framförallt företagsägare, företagsledare och medlemmar av ägarfamiljer. Jag behandlar inte två områden, som ofta ventileras i den allmänna debatten, nämligen CSR (Corporate Social Responsibility) och sponsring.

2

Samhällsbyggarna

2.1 Järnbruken – kulturcentra i obygder

I en uppmärksammad reportageserie i Dagens Nyheter hösten 1982 skrev den tyske författaren Hans Magnus Enzensberger bland annat om sitt besök vid det gamla vallonbruket Lövstabruk i Norduppland:

> *Lövsta bruk är en enklav i vildmarken, en inmutad fyrkant av ordning, säkerhet och disciplin. En hög gul mur skiljer det från yttervärlden, där oberäkneliga djuriska krafter lurar. Denna mur har inte bara en symbolisk betydelse, utan också ett praktiskt syfte: den skyddade samhället mot vargarna ---*
>
> *Var och en som hörde hemma där fick för sig och sin familj arbetsplats och bostad, skolutbildning och själavård, läkarhjälp och ålderstrygghet på livstid av bruket; och även kulturens röst, d.v.s. Johan Niclas Cahmans orgels röst – Gedackt, Mixtur, Rörflöjt, Rauschquint, Vox humana – var till för alla. Man måste vara döv och blind för att inte känna igen det moderna svenska välfärdssamhällets grogrund i denna patriarkaliska utopi.*

De svenska järnbruken utgjorde i århundraden ryggraden i det svenska näringslivet. Från Småland i söder till Norrbotten i norr låg bruken som isolerade enklaver i skogen. Det som avgjorde lokaliseringen var varken malm eller vattenkraft – sådant hade Sverige gott om – utan tillgången till skog. För att driva masugnar, smedjor och gjuterier gick det nämligen åt stora mängder träkol. Och träkol kunde inte transporteras mer än cirka två mil, annars skakade kolbitarna sönder. Därför måste bruken omges av egna skogar för sin kolfångst. ”Här järnet bröt bygd, och bryter

den än, på höjd och i dalar djupa", konstaterade Erik Gustaf Geijer i *Verser* 1838. Han tillhörde den släkt som under 150 år ägde Uddeholms Bruk.

De ledande järnbruken var tekniskt avancerade och internationellt orienterade företag. Bruken förde kulturströmningar och internationella impulser långt in i de djupa skogarna. Ekonomhistorikern Eli F. Heckscher hävdade att brukspatronerna var den första överklassen med världslig bildning vid sidan av adeln och att ingen privat titel i Sverige någonsin har åtnjutit så stort anseende som brukspatron.

Brukens isolerade läge och behovet av en avancerad industriell organisation gjorde att Sveriges mest utvecklade välfärdsinstitutioner före den industriella revolutionen skapades just på järnbruken. Bruksföretagen fick ta ansvar för att bygga upp hela samhällen och svara för invånarnas försörjning av varor och tjänster.

Det fanns naturligtvis brukssamhällen där det rådde nöd, elände och förtryck. Men ett välskött klassiskt brukssamhälle präglades av en patriarkalisk anda som innebar att brukets ledning hade kontroll över alla aktiviteter i samhället, men som också innebar att de anställda hade en social trygghet – vid till exempel sjukdom och ålderdom – som var klart bättre än vad som var normalt för andra kroppsarbetare i Sverige.

De svenska bruksföretagen, som ofta var helt dominerande arbetsgivare på sin ort, kom att ta på sig samhällsbärande funktioner långt in på 1900-talet. De svarade ofta för bostäder, infrastruktur samt fritids- och kulturanläggningar. Dessa engagemang avvecklades i stor utsträckning under 1970-talet när många bruksföretag hamnade i djup kris samtidigt som den kommunala sektorn började expandera kraftigt.

2.2 De Geer och Grill – bruksdynastier i Uppland

De arkitektoniskt mest storslagna bruken låg i norra Uppland där malm från Dannemora förädlades genom vallonsmide.

När Gustav III som kronprins 1768 besökte Lövstabruk skrev han i ett brev till drottning Lovisa Ulrika: "Jag vågar säga att min kära mor ingenting sett av Sverige, om hon inte ser Leufstad." Här låg en imponerande bruksanläggning, uppförd av Charles De Geer den äldre (1660–1730), efter att ryssarna hade bränt ner bruket 1719.

Charles farbror, Louis De Geer (1587–1652) hade 1626 övertagit ansvaret för bruket och gjort det till centrum för sitt uppländska bruksimperium. Louis De Geer kom att få stor betydelse för svensk industri, bland annat genom att utveckla järnindustrin och organisera invandringen av valloner. Han bidrog till statsfinanserna genom att ordna exportaffärer.

Charles De Geer den yngre (1720–78, brorson till Charles den äldre) var Sveriges störste enskilde bruksägare och en internationellt framstående entomolog (insektsforskare). Bland annat utgav han ett åttabandsverk om insekternas levnadssätt. Hans samlingar och utrustning tillföll sedan Vetenskapsakademien, där De Geer hade blivit medlem som 19-åring. Han blev 1748 dessutom korresponderande ledamot av den franska vetenskapsakademin.

I Lövstabruk finns en välbevarad bruksmiljö med cirka 140 byggnader som minner om storhetstiden. Intill herrgården ligger två små byggnader som inrymde bibliotek och naturaliekabinett för Charles De Geer den yngre. Den Cahmanorgel som Enzensberger nämner i citatet ovan är från 1728 och en av världens bäst bevarade barockorglar.

I Söderfors finner vi ett annat ståtligt järnbruk. En storhetstid för dettas bruk inleddes 1748 när det köptes av Claes Grill (1705–67), direktör för Ostindiska kompaniet och ägare av det största handelshuset i Stockholm, grundat av fadern Abraham och dennes bror Carlos Grill 1716. Claes son, Adolph Ulric Grill (1752–94) var en ivrig samlare av fossil och uppstoppade djur. Ett gott tillskott till samlingarna fick han 1788 i England, där han bytte till sig 60 sällsynta fåglar mot en uppstoppad älg. Samlingarna blev senare grunden till Naturhistoriska Riksmuseet i Stockholm.

Det vackra Änkehuset i Söderfors (1776), där änkor till bruksarbetarna fick bo, uppfördes på initiativ av Claes hustru (och Carlos dotter) Anna Johanna Grill den äldre (1720–78), som var starkt socialt engagerad. Den vackra engelska parken vid bruket skapades av Adolph Ulric och hans hustru (och kusin) Anna Johanna Grill den yngre (1753–1809) som ett nödhjälpsarbete under missväxtåret 1795. Parken har därför fått namnet ”Hedesunda brödkaka”.

2.3 De kulturella bruken i Värmland

Även om Upplandsbruken var de arkitektoniskt mest högtstående, var brukskulturen i Värmland mer avancerad i litterärt avseende, vilket framgår av inventeringar som har gjorts av bruksbiblioteken. Det är således ingen slump att Värmlands stora skalder Gustaf Fröding, Erik Gustaf Geijer, Selma Lagerlöf och Esaias Tegnér alla kom ur bruksmiljön. Notabelt är dock att de alla inledde sin kulturella gärning sedan de hade flyttat från landskapet.

Varför blev just Värmlandsbruken en så fruktbar kulturell grogrund? De värmländska bruken var normalt mindre och enklare utformade än bruken i Uppland och Västmanland, och patronerna hade borgerlig, inte aristokratisk, bakgrund. (Undantaget var det stora Uddeholms Bruk, ”som ägde halva Värmland”.) Därmed

uppstod i Värmland inte en lika markerad social klyfta mellan bruksledning och anställda.

Brukspatronerna i Mälardalen hade nära kontakter med huvudstadens sociala liv, medan bruken i Värmland var orienterade mot Göteborg, en stad där affärs- och kulturlivet var nära sammanflätat. De långa avstånden till andra områden på motsvarande ekonomisk nivå gjorde att Värmlandsbruken på egen hand fick forma sitt kulturella liv.

2.4 Samuel Perman – apotekare i Östersund

Järnbruken var inte den enda typ av samhällen som låg geografiskt isolerade, och som hade behov av en entreprenöriell samhällsbyggare. Östersund är ett annat exempel. Ingen annan stans i Norden finns en så stor sammanhängande slättbygd så långt norrut som runt Storsjön i Jämtland. Den skapade tidigt förutsättningar för en relativt stor befolkning här. Bland allmogen fanns många handelsmän, ”sörkörare”, som årligen gjorde handelsresor till bland annat Mälardalen och Norge.

Vissa bönder kom att bli riktiga storhandlare som även köpte och sålde för andras räkning och som hade anställda körkarlar. Detta ogillades av myndigheterna som ansåg att handeln borde förbehållas städerna. Särskilt borgarna i Sundsvall stred för detta och de försökte med all kraft bekämpa handelsmännen i Jämtland. Men utgången av striden blev i stället att en ny stad, Östersund, anlades 1786. Den blev en så kallad fristad där invånarna fick rätt att bedriva handel, hantverk och fabrikation obundna av handelsregleringar och skråtvång.

Till den unga staden sökte sig många driftiga människor – och inte bara sådana som hade ärliga avsikter. Men Östersund saknade under de första decennierna praktiskt taget allt av kommunal förvaltning och andra myndighetsfunktioner – om det inte hade varit för Samuel Perman (1760–1839).

Innan Östersund grundades låg Jämtlands administrativa och ekonomiska centrum på Frösön. Här fanns bland annat skola, post och apotek. År 1787 köpte Perman apoteket där och 1794 flyttade han det till Östersund, där han även startade en handelsrörelse.

Samuel Perman kom i ett par decennier att ta hand om praktiskt taget alla offentliga angelägenheter i staden. Som stadskassör och ordförande i borgerskapet skötte han stadens ekonomi. Han hade även hand om fördelningen av tomter, övervakningen av brandväsendet samt ansökningarna om burskap, röjning av skog och vallning av getter. Det var Perman som läste predikotexterna i kyrkan och som, i egenskap av rådman, upprätthöll ordningen i staden.

I praktiken var han polis, åklagare, domare och straffexekutor i en och samma person. De småtjuvar Samuel Perman grep fick ett par rapp med ett bamburör och släpptes sedan vid stadsgränsen med tillsägelsen: ”Stjäl i Ås, stjäl i Brunflo, stjäl på Frösön, stjäl i helvete – men stjäl inte i Östersund!”

2.5 Carl Peterson och August Kullberg – samhällsbyggare vid Östra stambanan

Samuel Perman må vara ett extremt exempel på en samhällelig stöttepelare. Men det finns många samhällen runt om i Sverige där en initiativrik företagare har spelat en dominerande roll under den första tiden. Så var exempelvis fallet i många av de järnvägssamhällen som växte upp på jungfrulig mark i slutet av 1800-talet.

Ett av våra mest utpräglade järnvägssamhällen är Nässjö i Småland som helt har uppstått genom järnvägen. Först kom Södra stambanan Malmö–Falköping 1864. År 1874 blev både banan mot Oskarshamn och Östra stambanan till Katrineholm klara. Detta skulle naturligtvis firas ordentligt.

Den som fick ansvar för festmiddagen var den välrenommerade källarmästaren Carl Peterson (1840–1910). Han växte upp under fattiga förhållanden i Kalmar och startade sin restaurangbana som smörgåsnisse. Via järnvägsrestaurangen i Hallsberg blev han senare källarmästare på Operakällaren i Stockholm.

Peterson blev kvar efter invigningsfesten i Nässjö. Han köpte järnvägsrestaurangen och kom även att driva restaurangvagnar när sådana infördes på linjen Stockholm–Malmö 1897. Peterson valdes in i municipalsamhällets byggnadsnämnd och efter att Nässjö drabbats av en förödande brand 1892 utsågs han till municipalstyrelsens ordförande.

Peterson kom nu att driva på utvecklingen i samhället med målet att Nässjö skulle få stadsrättigheter. Han ordnade markförvärv, fick igång egnahemsbyggandet, såg till att avloppsledningar och kraftverk anlades. Han lät på egen bekostnad anlägga en stadspark i en gammal oxhage.

Nässjö blev stad 1914. Men det fick inte Carl Peterson uppleva eftersom han hade avlidit 1910. En stor del av den förmögenhet som Peterson hade byggt upp testamenterades till samhället, dels av Peterson själv, dels av hans efterlevande livsledsagarinna Maria Malmberg. Sålunda kunde tre magnifika byggnader uppföras: Samskolan, Mariahemmet (ålderdomshem) och Stadshuset (stadshotell).

Även vid Östra stambanans norra ände, där den ansluter till Västra stambanan, växte ett samhälle fram på jungfrulig mark, nämligen Katrineholm. Detta är den

största friliggande tätorten i landet som har uppstått genom järnvägen. Många företagsamma personer sökte sig hit.

En framstående entreprenör var August Kullberg (1852–1913). Han drev handelsrörelse och var delägare i Annebergs Tändsticksfabrik utanför Nässjö. Kullberg flyttade 1878 till Katrineholm för att upphandla asp till fabriken. Han var en dynamisk affärsman som genom handelsfirman Kullberg & Co framför allt kom att marknadsföra svensktillverkade jordbruksredskap i Sverige och för export. Han verkade även som försäkringsagent och bankombud i Katrineholm.

Kullberg kom också att bli stadens ledande politiker. Han skänkte tomter, ordnade stadsplan, vattenledning, kyrkogård, kyrka, ålderdomshem och lindalléer. Hans arvingar donerade medel för uppförande av Kullbergska sjukhuset. Framför August Kullbergs magnifika bostad nära järnvägsstationen står hans byst med inskriptionen: ”Han gav svensk plog åt svensk jord och grundval åt framtida stad.”

2.6 Freja och Axel Leman – stöttepelare i Sörforsa

I Hälsingland har det odlats lin i nära två tusen år. I slutet av 1800-talet ville några linodlande bönder i Forsa socken utanför Hudiksvall starta ett industriellt linspinneri. De måste dock importera kompetens och utrustning, varför de behövde hjälp av någon språkkunnig person för att få igång verksamheten. De fann en sådan person i Axel Leman (1871–1957), en student från Uppsala som 1897 hade kommit på besök i trakten.

Axel Leman kom från en affärsfamilj i Stockholm. Under sin studietid vid Uppsala universitet drabbades han av en svår sjukdom och följde under konvalescensen med en läkarvän till dennes hem i Hälsingland. Leman blev mycket intresserad av tankarna på ett linspinneri, en verksamhet som han dock aldrig sysslat med. Därför åkte han på ett läroår till Böhmen för att inhämta industriella kunskaper. Där rekryterade han även spinnmästare, förmän och arbetare till den fabrik han skulle anlägga i Sörforsa.

Helsinglands Linnespinneri grundades 1898 och blev störst i Skandinavien. Leman tog också initiativ till fusioner med andra svenska textilindustrier och byggde upp en stor och modern textilkoncern (numera Almedahls) som han ledde till 1951. Han var också framträdande i näringslivets organisationer.

Axel Leman bodde hela sitt liv kvar i Sörforsa. Han hade 1899 gift sig med Freja Hådell (1875–1949), dotter till en bankdirektör i Hudiksvall. Tillsammans gjorde Freja och Axel Leman stora insatser för att kring fabriken i Sörforsa skapa ett välordnat industrisamhälle. I Sörforsa finns även ett litet katolskt kapell, anlagt 1909.

Det tillkom med stöd från kejsar Frans Josef när en hel by på 125 personer flyttade hit från Böhmen.

Freja Leman var mycket engagerad i att skapa välfärdsinrättningar för de anställda. Hon lät 1907 uppföra ett industridaghem, som anses vara landets första. Senare tog hon initiativ till bland annat husmodersskola och ungdomsgård. Axel Leman var mycket aktiv i kommunalpolitiken. Freja och Axel Leman gjorde donationer till parkanläggningar och skulpturer i Forsa och Hudiksvall, samt till utbildning och sociala ändamål.

2.7 Sigrid Göransson – välfärdspionjär i Sandviken

Under andra halvan av 1800-talet förvandlades järnhanteringen från hantverk till storindustri. En av de viktigaste händelserna i den utvecklingen inträffade 1858 vid Edske masugn i Gästrikland. Där blev Göran Fredrik Göransson (1819–1900) först i världen med att få bessemermetoden att fungera i praktiken. Stålpriset minskade till en fjärdedel och metoden fick snabb spridning över världen.

År 1861 grundades Högbo Stål & Jernwerk med Göransson som disponent. Till följd av att en affärspartner konkursade, gjorde även järnverket konkurs 1866. Verksamheten kunde dock återstartas 1868 under namnet Sandvikens Jernverk, vilket i dag är det internationellt framgångsrika verkstadsföretaget Sandvik.

Familjen Göransson ägde och ledde företaget till 1958. Få företag i landet hade så väl utbyggda välfärdssystem för de anställda som Sandvikens Jernverk. En stor del av äran för detta tillkommer Sigrid Göransson (1872–1963), barnbarn till G. F. Göransson och inspektris för verkets sociala inrättningar 1907–37.

Sigrid Göransson såg till att samhället fick sjukhus och sanatorium där patienterna även erbjöds studiemöjligheter och arbetsterapi. Hon medverkade också till att Sandviken fick gymnastiksal, varmbadhus, tvättinrättning, kvinnlig hushållsskola, ålderdomshem, barnhem, bibliotek och ett bildningsutskott som ordnade föreläsningar och diskussioner.

En stor del av sin förmögenhet donerade och testamenterade hon till ideella ändamål i Sandviken. Hon var också kyrkligt aktiv och kallades av ärkebiskop Nathan Söderblom för ”Sigrid Godråda”.

Sigrid Göranssons Stiftelse ger i dag, tillsammans med två andra stiftelser bildade av medlemmar i familjen Göransson, omfattande stöd till personer med anknytning till Sandvik eller till Sandvikens kommun.

2.8 Theodor Adelswärd – Baronen i Åtvidaberg

När byråföreståndarinnan på Centralförbundet för socialt arbete (CSA), Emilia Broomé, 1910 presenterade en studie av välfärdsinrättningar på olika svenska företag, var det två företag som hon särskilt framhöll, dels Theodor Adelswärds industrier i Åtvidaberg, dels Sandvikens Jernverk i Sandviken.

År 1883 fick den 23-årige Theodor Adelswärd (1860–1929) ta över ansvaret från sin far för en av Sveriges största jordegendomar, Baroniet Adelswärd. Huvudverksamheten var kopparframställning, som dock befann sig i djup kris. Adelswärd lyckades inte rädda koppardriften, vilken upphörde 1902. Men han utvecklade i stället en lönsam snickeriindustri, framförallt landets första industriella tillverkning av kontorsmöbler (sedermera Facit).

Theodor Adelswärd fick ett starkt inflytande över det mesta som rörde Åtvidabergs utveckling. Han var den dominerande arbetsgivaren och utsåg även präster, provinsialläkare och länsman. Han förfogade länge över praktiskt taget all mark inom ett vidsträckt område. Den graderade kommunala rösträtten gjorde att han hade den avgörande makten inom kommunalpolitiken.

Adelswärd anlitade Per Hallman för att utarbeta en stadsplan för samhället som präglades av den engelska trädgårdsstadens ideal. Konsthistorikern Gregor Paulsson ansåg att Åtvidaberg blev ett mönstersamhälle genom ”det idealiska samarbete som kom att råda mellan enskild företagsamhet och centraliserad planering”.

Kända arkitekter som Gustaf Clason och Carl Westman engagerades för att rita arbetarbostäder, tjänstemannavillor och andra byggnader. Adelswärd gav ekonomiskt stöd till bland annat åldringsvården, sjukhemmet, folkskolan och föreläsningsföreningen.

År 1898 inrättade Baroniet ett Folkets hus i ett gammalt bruksmagasin från 1788. På övervåningen inrättades ett mötesrum medan nedervåningen inrymde sockenbiblioteket och det bibliotek som hade skapats av lokala fackföreningar och nykterhetsorganisationer.

Adelswärd donerade tomtmark och gav ett årligt bidrag under tio år så att IOGT skulle kunna uppföra ett ordenshus. Han gav Westman i uppdrag att rita byggnaden. När Åtvidabergs Missionsförsamling förevisade ritningarna till ett nytt missionshus sade Adelswärd: ”En sådan ladugårdsarkitektur kan vi inte ha.” Adelswärd åtog sig att kontakta Clason, som sedan fick uppdraget att rita Missionshuset. Adelswärd donerade även mark till en folkpark i Åtvidaberg.

År 1916 fick Föreningen Åtvidabergs Folkpark köpa Brukshotellet av Åtvidabergs Förenade Industrier och göra om det till ett nytt Folkets hus. Det är förmodligen Sveriges enda arbetarägda Folkets hus med ett adelsvapen på balkongräcket.

2.9 Hjalmar Lundbohm – Kirunas skapare

Det finns bara en grav i parken vid Kiruna kyrka, nämligen Hjalmar Lundbohms. På den stora gravstenen står: ”Till fosterlandets båtnad blottade han bergets skatter och skapade staden.”

Järnmalmen i Kiruna har varit känd sedan 1600-talet. Först i slutet av 1800-talet hade dock metallurgin och transporttekniken utvecklas så att malmen brev brytvärd. Brytningen i Kiirunavaara inleddes 1898.

Den som såg till att det skapades ordnade förhållanden i det unga gruvsamhället, miltals från civilisationen, var Hjalmar Lundbohm (1855–1926). Som geolog reste han till malmfälten första gången 1889, för att rekognoscera förekomsten av apatit, en viktig råvara för handelsgödsel. Men Lundbohm kom i stället att intressera sig för järnmalmen och blev LKAB:s disponent 1898–1920.

Hjalmar Lundbohm var en framsynt och socialt engagerad industriledare. Han ville undvika det som hade hänt i Malmberget när gruvdriften startade där tio år tidigare, nämligen framväxten av en usel kåkstad. I Kiruna skulle ett mönstersamhälle skapas för arbetarna. Marken utanför bolagsområdet utformades av Per Hallman så att gatorna följer naturen, inte ett traditionellt rutmönster. Därigenom försvårades för iskalla vindar att svepa genom staden, vilket Luleå lider av ända sedan 1600-talet.

Lundbohm gjorde LKAB till pionjär genom att inrätta yrkesskola för pojkar och flickor 1905 och införa två veckors semester 1912. Bolaget prenumererade också på en tidning från hemorten till alla anställda som flyttat från olika orter i Sverige till Kiruna. Han uppförde manskapshus där gruvarbetarna kunde duscha och byta om före hemfärden. Detta lede till att en deputation arbetare uppsökte Lundbohm och begärde återgång till den gamla ordningen, då de kunde åka direkt hem efter arbetet. Lundbohm avfärdade begäran med att be uppvaktningen först höra sig för om hustrurnas uppfattning. Deputationen återkom aldrig.

Lundbohm motsatte sig inte bildandet av fackföreningar. Han stöttade föreningslivet och folkbildningen. Han var även känd för sina konstnärliga intressen och för sitt stöd till forskningen om Lappland. Han arrangerade också konstutställningar och konserter för samhällets invånare. Han tog emot många av tidens ledande konstnärer och kulturpersonligheter som gäster och han låg bakom den höga arkitektoniska och konstnärliga ambitionsnivå som sedan grundandet har präglat Kiruna.

Det mest fullödiga uttrycket för detta är Kiruna kyrka (1912), donerad av bolaget. Gustaf Wickman var arkitekt. Konstnärliga utsmyckningar utfördes av Christian Eriksson och prins Eugen. Det var också Eriksson som utformade

Hjalmar Lundbohms gravsten medan texten på den författades av en annan vän till Lundbohm: Albert Engström.

2.10 Chokladkungarna Hjalmar Svenfelt och Henning Throne-Holst

I slutet av 1800-talet lät bröderna George och Richard Cadbury uppföra ett mönstersamhälle kring den nyuppförda chokladfabriken Cadbury söder om Birmingham. Detta samhälle kom att inspirera många socialt engagerade företagsledare, bland annat i Sverige.

Hjalmar Svenfelt ledde Cloetta i Ljungsbro utanför Linköping 1926–65 och byggde där upp en ”chokladstad” på jungfrulig mark, med bland annat goda bostäder, daghem, parker, skulpturer och fritidsanläggningar. Den danske arkitekten Henry Fraenkel anställdes på 1940-talet som Cloettas chefsarkitekt och satte stark prägel på Ljungsbro. Han hade kommit som judisk flykting till Sverige och inkvarterades i Toftaholm i Småland dit även delar av familjen Svenfelt hade evakuerats. Under 20 år ritade Fraenkel flera modernistiska byggnader präglade av stark material- och färgkänsla, bland annat kontor, bostadshus och företagsdaghem.

Av sitt ägande i Cloetta skapade Hjalmar Svenfelt en familjestiftelse som ska se till att företaget drivs till ”båtnad för alla dem som i företaget arbeta”. Stiftelsen äger AB Malfors Promotor som är största ägare i Cloetta AB.

Henning Throne-Holst var VD/ordförande i Marabou 1918–76. Företaget hade grundats i Sundbyberg 1916 som en svensk avläggare till den norska chokladtillverkaren Freia, ägd av familjen Throne-Holst. Eftersom Marabou låg i en etablerad industristad, kunde Throne-Holst inte skapa något eget brukssamhälle där, men han hade ett starkt konstintresse och han ville att de anställda skulle ha tillgång till god konst på arbetsplatsen. Han tog initiativ till Marabouparken, anlagd 1937–55 av Sven Hermelin, en portalgestalt inom svensk landskapsarkitektur. I parken skapar natur, arkitektur och konst ett rekreationsområde av hög klass. Sedan Marabou lämnat Sundbyberg är Marabouparken en allmän park.

Under andra världskriget hade Marabou svårt att importera råvaror och få licens för det ransonerade sockret. Därför köpte man 1941 den lilla Skånska Fruktvin- & Likörfabriken i Bjuv som byggde på inhemska råvaror och hade nödvändiga licenser. Företaget i Bjuv bytte namn till Findus och blev efter andra världskriget pionjär i Europa med djupfrysta livsmedel.

I Bjuv skapade Henning Throne-Holst ett mönstersamhälle med hög arkitektonisk och social standard. För detta anlitades arkitekten Artur von Schmalensee. Liksom för Cloetta i Ljungsbro var Bournville en förebild.

Författaren Eva F Dahlgren var dotter till laboratoriechefen på Findus och hon gick naturligtvis på företagets daghem. Där fick man äta mat från Findus och lära sig att ondskans makt i världen var koncentrerad till Eslöv och hette Felix.

2.11 Albin Johansson – Sveriges störste företagsbyggare

Albin Johansson (1886–1968) var VD och styrelseordförande i Kooperativa Förbundet (KF), och i många av dess dotterbolag 1924–57. Han gjorde KF till Sveriges största företag.

Johansson arbetade nära tillsammans med den kooperative ideologen Anders Örne och var liksom denne övertygad frihandelsvän. Han var också stark motståndare till alla de monopol och karteller som hade brett ut sig i det svenska näringslivet. För att öka konkurrensen tog han initiativ till att KF skulle köpa eller grunda egna fabriker, bland annat för tillverkning av margarin, mjöl, gummi och glödlampor. KF startade också fabriker för kassaapparater (Hugin) och truckar (BT) som blev framgångsrika exportindustrier. Allt detta ledde till att karteller sprängdes, priserna sjönk och produktionen ökade.

Genom sitt arkitektkontor under Eskil Sundahls ledning 1924–58 kom KF att få stor betydelse för den svenska funktionalismen. På flera håll byggde KF moderna brukssamhällen. Det första var på Kvarnholmen i Nacka. År 1922 köpte KF en stor mjölkvarn där, i syfte att bryta den kvarnkartell som hade etablerats i Sverige 1912.

Ett annat av KF:s brukssamhällen var Gustavsberg i Värmdö kommun. KF köpte porslinsfabriken 1937 och expanderade verksamheten kraftigt. I Gustavsberg fanns redan ett brukssamhälle som hade byggts upp i patriarkalisk anda under Wilhelm Odelberg, VD för Gustavsberg 1869–1924. Både på Kvarnholmen och i Gustavsberg ritades många hus av Olof Thunström, mer känd som ”Thun-Olle”.

2.12 Carl Sebardt – landets siste samhällsbyggare

Oxelösund var vid millennieskiftet Sveriges mest utpräglade brukssamhälle. SSAB stod då för 52 procent av sysselsättningen i den sörmländska kommunen. Det är förmodligen också det sista svenska samhälle som till stor del har byggts upp kring en industriell anläggning, ett stål- och valsverk som invigdes 1961.

Den som ledde utbyggnaden var ett barnbarnsbarn till Göran Fredrik Göransson, med 28 års erfarenhet i Sandvikens Jernverk, nämligen Carl Sebardt (1904–94). Han var ägardynastins kronprins men efter en intern konflikt i mitten av 1950-talet

var hans framtid inom företaget oklar. Därför accepterade han 1957 erbjudandet från Grängesbergsbolaget att leda jättebygget i Oxelösund.

Ett järnverk hade tagits i drift i Oxelösund redan 1917. Det köptes 1955 av Grängesbergsbolaget, som beslöt att här anlägga ett stort stål- och valsverk för främst fartygsplåt. Bakgrunden var att Grängesberg hade fått en jättesumma när staten 1957 utnyttjade sin rätt att lösa ut bolaget från dess hälftenägande i LKAB.

Detta var Sveriges dittills största industrietablering, som omdanade hela samhället. Oxelösund skulle öka från 6 000 till 15 000 invånare. En gemensam generalplanekommitté tillsattes mellan staden och bolaget och de delade lika på kostnaderna. Sebardt blev vice ordförande i kommittén. Han var den ende tjänstemannen eller politikern i Oxelösund som tidigare hade deltagit i ett komplett generalplanearbete. Sebardt hade nämligen suttit i Sandvikens stadsfullmäktige och där skaffat sig denna erfarenhet.

Carl Sebardts kompetens framkommer inte enbart genom att han klarade budgeten och blev färdig före utsatt tid. Han engagerade sig också framgångsrikt för att undvika segregationstendenser när samhällets invånarantal mer än fördubblades på ett par år. Sebardt såg till att det skapades bra fritidsanläggningar och god service åt alla familjemedlemmar redan från början.

Sociologen Kerstin Wiedling anlitades för att under hela processen genom intervjuer och enkäter försöka klargöra om det fanns tendenser till sociala spänningar.
Även det civila samhället involverades för att hjälpa till med integrationen av de nya invånarna. Inte minst körsången låg Sebardt varmt om hjärtat. Han var själv en duktig sångare och medlem i kören. Carl Sebardt var också vice ordförande i Svenska sångarförbundet.

2.13 David Otto Francke och Gustaf B Thordén – stöttepelare som föll omkull

Det finns också företagare som betytt mycket för sin ort, men där det hela inte slutade så bra. Två exempel är David Otto Francke och Gustaf B Thordén.

David Otto Francke (1825–92) var grosshandlare från Göteborg och känd under namnet ”Mölndalskungen”. År 1856 skapade han Rosendahls fabriker, en koncern med flera stora Mölndalsföretag, bland annat sockerbruk, bomullsfabrik och pappersbruk. Han medverkade vid tillkomsten av inrättningar till de anställdas fromma, bland annat skola, bibliotek, handelskooperativ, sjukhus och gasverk.

Francke engagerade sig också i järnvägsbyggande, näringslivsorganisationer och i lokalpolitiken. Han var en typ av företagare som agerade djärvt och optimistiskt i goda tider men som saknade förmåga att hejda sig under lågkonjunkturer, då han i stället tillgrep de mest omöjliga och hänsynslösa utvägar. År 1879 var konkursen ett faktum. Francke blev i August Cederquists nyckelroman *Mölndalsflickan* (1879) beskriven som ”en glupsk och omättlig erotoman, ständigt på jakt efter nya offer bland sina arbetares värnlösa döttrar”.

Gustaf B Thordén (1894–1963) växte upp under enkla förhållanden i Munkedal, Bohuslän. Han verkade 1922–44 i Helsingfors och byggde där upp en egen rederirörelse. Efter kriget ville han bidra till hembygdens utveckling.

Thordén köpte 1945 ett av de varv som hade anlagts i USA under kriget för att snabbt tillverka en stor mängd handelsfartyg. Varvet monterades ner och återuppbyggdes i Uddevalla, där det första fartyget stod färdigt 1947. Varvet blev snabbt Bohusläns största arbetsplats.

Thordéns expansionsiver gjorde honom populär i regionen, men orsakade återkommande ekonomiska problem för varvet. Under omdiskuterade former tvingades han 1958 lämna ledning och ägande i företaget. När han 1959 inte blev inbjuden till en sjösättning vägrade varvsarbetarna delta i ceremonin. Tusen arbetare tågade i stället upp till Thordéns villa för att visa sin uppskattning för varvets grundare.

2.14 En filantropisk korvförsäljare

Ett exempel på en småföretagare som blev välfärdsentreprenör i liten skala är Ingvar Rogell (1920–99), mer känd som ”Korv-Ingvar”. Han var en legendarisk, socialt engagerad korvhandlare i Solna Centrum från 1948 och ett halvsekel framåt.

Korv-Ingvar fungerade som stöttepelare, inte minst för utslagna människor. Han ingick bland annat avtal med missbrukare som innebar att de fick gratis korv, så länge de höll sig nyktra. Han stöttade även ungdomsidrotten och underhöll cancersjuka barn på Karolinska sjukhuset med musik från sitt positiv.

Ingvar Rogell är förmodligen den ende korvhandlaren i landet som förärats en staty. Intill korvkiosken, som hans söner övertog, står nämligen Thomas Qvarsebos skulptur *Korv-Ingvar*.

3
De troende

3.1 Väckelsebygder

År 1959 skaldade Alf Henrikson:

> *Vanliga svenska folket är baptister i Örebro.*
> *Det är duktigt att köpa och sälja samt starkt i sin kristna tro.*

Henrikson pekade på det samband som har funnits mellan väckelserörelsen och företagsamheten. Sambandet gäller både frikyrkorna och delar av den inomkyrkliga väckelserörelsen, till exempel Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS).

En förklaring till detta samband är att väckelsen och andra ideella folkrörelser har betonat vikten av flit, ansvarstagande, sparsamhet och hederlighet. Väckelserörelsen gav upphov till ett starkt föreningsliv, vilket i sin tur skapade sociala nätverk som underlättade samverkan mellan företagen och som minskade riskerna för att bli lurad i affärer.

Därtill tenderar frikyrkoförsamlingarna (liksom exempelvis idrotten) att överskrida den sociala skiktningen, vilket minskar klassbundenheten. Motsättningen mellan arbete och kapital blir inte lika hård när företagare och arbetare ofta tillhör samma församling. Det blir då lättare för en anställd att bli företagare. Påfallande många företag i väckelsebygder har startats av arbetare i småindustrier som utvecklat en egen idé.

De klassiska bruksorterna präglades däremot av en sträng hierarki där arbetare som startade eget ofta sågs med misstro både av bruksledningen (som ville kontrollera alla aktiviteter på orten) och i de egna leden (där företagandet sågs som klassförräderi).

Den företagarmiljö som bärs upp av en stark församlingsmiljö är ofta bra grogrund för samhälleliga stöttepelare. Församlingens sociala miljö och den kristna förvaltarskapstanken bidrar på ett naturligt sätt också till ett bredare samhällsengagemang.

Mest känt är sambandet mellan väckelse och företagsamhet i Jönköpings län. Men det återfinns även i flera andra regioner, bland annat i Närke (som Henrikson påpekade), där baptismen har varit stark. Två exempel är Örebros ledande skoföretagare, bröderna Erik och Ernst Åqvist (1868–1958 respektive 1875–1943). Ernst Åberg grundade Oscaria 1907.

Bröderna var engagerade inom frikyrkan (baptister) och politiken (FP). De satt i stadsfullmäktige och Ernst var, liksom sonen Gösta, riksdagsledamot. Ernst Åqvist var socialpolitiskt engagerad och möjligen den förste som 1935 motionerade i riksdagen om införande av tjänstepensioner.

En annan baptistisk företagarfamilj från Närke är Lithells. Oscar Lithell grundade 1907 en charkuteriaffär i Kumla som har utvecklats till en stor livsmedelsindustri, sedan 1957 i Sköllersta (och känd under varumärket Sibylla). Lydia Lithell (1909–57), ingift i korvdynastins andra generation, har författat och tonsatt cirka 300 andliga sånger. Mest känd är nog texten *Jag har hört om en stad ovan molnen*.

Här är några andra exempel på företagsamma väckelsebygder:

- Donsö i Göteborgs skärgård är ett redarcentrum där det finns starka kopplingar mellan näringslivet och missionsrörelsen.
- Lammhult i Småland blev ett viktigt möbelcentrum genom de frikyrkligt engagerade bröderna Edvin och Erik Ståhl. De grundade flera företag, bland annat Lammhults Möbel 1945. De uppmuntrade även anställda och släktingar att starta eget.
- Bygden kring Östervåla i Heby kommun, som kallas ”det saliga hörnet” av Västmanland. Tidigare främst känt för sitt stolsnickeri.
- Den industrialisering som ägde rum i Gävle i slutet av 1800-talet initierades inte i första hand av stadens gamla företagardynastier utan av inflyttade entreprenörer som ofta var frikyrkligt aktiva.
- Voxnadalen (området kring Alfta och Edsbyn) i Hälsingland är en stark företagsregion med mindre och medelstora trävaruföretag. Företagsamheten här har traditionellt haft en stark koppling till frikyrkan och idrotten (i dag främst bandyn).

- Nolaskogs i norra Ångermanland (Örnsköldsviks kommun) där invånarna har kallats för ”Norrlands smålänningar”.

Vi kan notera att även det judiska församlingslivet och gemenskapen har bidragit till ett gynnsamt klimat för företagande och samhällsengagemang. Detta gäller framför allt i Stockholm, Göteborg och Norrköping, där judar tilläts bosätta sig redan 1782.

Det är inte en stark kristen eller annan tro i sig, eller en stark religiös organisering, som bidrar till ett gynnsamt företagarklimat – eller till samhälleliga stöttepelare. Sambandet gäller de församlingsmiljöer som präglas av öppenhet och nätverksbyggande. Den stränga och slutna læstadianismen i Norrbotten, har exempelvis inte befrämjat företagsamheten.

Kyrklighetens skilda karaktärer får en intressant belysning i Småland. Jönköpings län (länsbokstav F, som i frikyrklighet) kom att präglas av en folkrörelseanda som gynnade företagande. Kronobergs län (G, som i gammalkyrklighet) och Kalmar län (H, som i högkyrklighet) kom att präglas av konservativa värderingar, stränghet och slutenhet som inte gav upphov till företagsbefrämjande sociala nätverk.

Den gammalkyrkliga miljön präglades visserligen traditionellt av ekonomisk individualism och en hög värdering av arbete och arbetsamhet. Men här skapades inga syjuntor, kyrkokörer eller ungdomsgrupper. Även nykterhetsorganisationerna, bondekooperationen och idrottsrörelsen var svaga. Efter gudstjänsten gick var och en hem till sitt. Samarbetet mellan företagarna blev inte lika väl utvecklat som i frikyrkliga bygder.

Det finns rader av stora och små företag som har grundats och utvecklats av människor som har blivit frälsta och som har varit starkt besjälade av viljan att bidra till en bättre värld. En av dem var Per Erik Petersson som drev Wikanders Ur & Optikaffär i Jönköping. Men han ville göra mer för missionen än vad som var ekonomiskt möjligt genom affärsrörelsen.

Petersson hade en svåger på Aga, ett företag som då bland annat sysslade med radiokommunikation. Detta väckte Peterssons intresse. Han upptäckte att Sverige inte hade något legalt telemonopol. Televerket hade 1956 börjat bygga upp ett mobiltelefonnät. Kunde inte han etablera ett privat alternativ?

Sagt och gjort. År 1965 startade han Sveriges första icke-lokala privata mobiltelefonnät, Tele-Larm. Den första masten sattes upp på ett villatak i Bymarken utanför Jönköping. Sammanlagt byggdes 32 basstationer från Kiruna till Malmö. Efter en del turer gick företaget 1980 samman med andra privata nät till Företagstelefon AB. Jan Stenbeck köpte företaget 1981 och ändrade dess namn till Comvik. Detta blev starten för Stenbecks framgångsrika entreprenörsverksamhet i Sverige. Hans livsstil

kan väl knappast sägas vara präglad av frikyrklig fromhet. Men outgrundliga är, som bekant, Herrens vägar.

3.2 Petter Olsson – from konsul i Helsingborg

I slutet av 1800-talet steg den internationella efterfrågan på havre snabbt. Framför allt behövdes den som föda till de hästar som drog spårvagnar och pråmar i England. Den viktigaste exporthamnen var Helsingborg och där kunde handelsmän bygga upp stora förmögenheter. Kapitalet användes bland annat till att starta nya industrier och till att bygga ut staden. Än i dag vittnar rådhuset och andra praktfulla byggnader om det förmögna och självmedvetna borgerskap som lät bygga den nya stenstaden.

Helsingborg kallades för ”konsulernas stad” eftersom många av de framträdande företagarna var konsuler för andra länder.

En av de främsta konsulerna var Petter Olsson (1830–1911). Han fick rättighet att driva handel i staden 1853 och kom att bli en av landets största spannmålsexportörer och konsul för Tyskland. Olsson bidrog även till anläggandet av en ångkvarn och flera andra industrier. Han var riksdagsman, ledande kommunalpolitiker och engagerade sig i utbyggnaden av Helsingborgs hamn och stadens järnvägsförbindelser.

Petter Olsson var starkt religiös och ledande i regionens väckelserörelse. Han hade en ekumenisk läggning med kontakter inom Svenska kyrkan, EFS och frikyrkan. Som politiker drev han en konsekvent religionsfrihetslinje.

Under ett tiotal år fungerade en rymlig sal i övervåningen på hans stora spannmålsmagasin som den viktigaste möteslokalen för stadens väckelserörelse. Sedan byggde han, till stor del med egna medel, Missionshuset i Helsingborg som stod öppet för olika kristna grupper. På hans gods i Rögle hölls stora pingstmöten som samlade tusentals personer.

Petter Olsson gjorde stora donationer till sociala ändamål. Han byggde bland annat två hem för föräldralösa barn, ett sjömanshem och ett hem för gamla tjänarinnor.

Helsingborg var ingen väckelsebygd. Tvärtom fanns här en utbredd fientlighet gentemot frikyrkorna. Olsson angreps ofta hårt i pressen för sitt religiösa engagemang. Han deltog därför inte alls i stadens sällskapsliv. Till detta bidrog också att han som person var en karg och sluten arbetsmänniska. Det var bara i religiösa sammanhang som några sociala drag hos honom kom till uttryck.

Petter Olssons affärsbana kan illustrera det faktum att en stark religiositet kan vara en framgångsfaktor även i en religionsfientlig bygd. Hans engagemang för väckelsen

bidrog på tre sätt till hans framgångar. För det första bröt han med den lurendrejarmentalitet som, inte minst, den omfattande smugglingen hade givit upphov till i Helsingborg. Han fick namn om sig att vara utomordentligt hederlig, vilket skapade förtroende hos kunder och leverantörer.

För det andra tvingade hans sociala isolering i förhållande till stadens affärsliv honom att söka nya vägar och geografiskt vidga sina affärsintressen. För det tredje gav hans engagemang inom väckelsen goda kontakter med människor inom många samfund och inom ett vidsträckt geografiskt område, vilket kunde ge honom viktiga stödjepunkter då han skulle lansera en ny affärsidé.

3.3 Rudolf Fredrik Berg – Cementjesus i Limhamn

I Limhamn utanför Malmö står en skulptur av Rudolf Fredrik Berg (1846–1907). Han var en betydande industriman och den som lade grunden till Limhamns samhälle och kallas därför ”Limhamnskungen”. Hans starka religiositet gav honom även epitetet ”Cementjesus”. (Dessa uttryck får dock inte förväxlas med ”Limhamnsjesus” som är ett namn på den stora Kristusstatyn i Rio de Janeiro. Den uppfördes 1931, delvis av cement från Limhamn.)

Berg byggde upp två företag som alltjämt är Sveriges ledande inom sina branscher, dels Skånska Cement (nu Cementa), dels Skånska Cementgjuteriet (nu Skanska) samt var med om att grunda ett trettiotal andra företag. Han byggde upp infrastrukturen i Limhamn och gjorde orten till ett mönstersamhälle.

R F Berg var även mycket aktiv i politiskt och ideellt arbete. Berg var djupt religiös och stod Missionsförbundet nära. Han verkade under många år som söndagsskollärare och religiös talare. Han kände ett starkt engagemang för de anställda samtidigt som han motarbetade arbetarnas fackliga organisering. På den sista punkten kom han dock att ändra inställning, vilket han uttryckte i en berömd avbön 1906:

> *Det har kostat mig att offra många fördomar och många gamla axiom; att utbyta många gamla tankar emot nya; att släppa äran av att vara en välgörande patriark och att utbyta den mot att glädjas över ett folk, som kan hjälpa sig själv. Det har lyckats mig, så att jag nu vida föredrar denna glädje framför den gamla äran.*

3.4 Herman Lagercrantz – frälsningsofficer och brukspatron

En av de märkligare företagarkarriärerna i svenskt näringsliv är nog den Herman Lagercrantz (1859–1945) stod för. Han kom från en högt aktad familj i Stockholm – fadern var landshövding och finansminister.

Herman Lagercrantz inledde en traditionell officersbana, men blev frälst och anslöt sig i stället till Frälsningsarmén – vilket då närmat ansågs som en societetsskandal. Lagercrantz avancerade snabbt inom rörelsen, flyttade till England och blev där adjutant till Frälsningsarméns grundare William Booth. Därefter skickades han till Indien, men ådrog sig tyfus varefter han tog avsked som aktiv officer i Frälsningsarmén och återvände till Sverige.

År 1897 blev Herman Lagercrantz delägare i och disponent för Wirsbo Bruk i Västmanland. Det hade grundats 1620, men stångjärnsproduktionen upphörde 1891. Lagercrantz fick åter fart på verksamheten, först genom produktion av skruvkoppel till järnvägen, och blev ensam ägare av bruket 1907. Han gjorde även räddningsinsatser i andra krisdrabbade bruk och deltog i statliga utredningar för att effektivisera Telegrafverket och Järnvägsstyrelsen.

Därtill hade Herman Lagercrantz en rad framträdande poster i näringslivet, bland annat ordförande i Exportföreningen 1913–35. I ett par omgångar tjänstgjorde han som svensk minister i Washington och Köpenhamn.

I Virsbo finns ett påtagligt minne av hans religiositet, nämligen den ekumeniska kyrka han lät uppföra 1937, vars klocka är ritad av prins Eugen, tillverkad vid påvliga gjuteriet i Rom och välsignad av påven.

3.5 Hans Henrik von Essen – misslyckandets mästare i Tidaholm

Det enklaste sättet att skapa en liten förmögenhet är att starta med en stor. Hans Henrik von Essen (1820–94) gjorde det ännu enklare för sig. Han startade med två ärvda förmögenheter – sin egen och hustruns – och slutade tämligen utblottad. Ändå förtjänar han att hedras som skaparen av industrisamhället Tidaholm i Västergötland.

von Essen växte upp på släktgodset Kavlås nära Tidaholm och tog 1846 över ansvaret för Tidaholms Bruk. Han blev sedan drivande bakom etableringen av snickeri-, tändsticks-, massa- och pappersindustrin liksom till järnvägen mellan Tidaholm och Västra stambanan. Han drabbades dock av en rad ekonomiska motgångar, bland annat flera industribränder, som gjorde slut på förmögenheten.

Uppenbarligen förmådde von Essen inte hantera det risktagande som nyskapande företagsamhet alltid innebär. Han bars av en stark vilja att utveckla sin bygd och förlade verksamheter till Tidaholm trots att förutsättningar för framgång då ännu inte fanns där. Många av de företag han grundade kom dock sedan att leva vidare och utvecklas i annan regi.

Tändsticksfabriken Vulcan var år 1900 störst i världen. I dag är den världens modernaste.

von Essen var starkt religiös och ledande i Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. År 1863 reste han med en internationell delegation till Spanien för att utverka frigivningen av ett trettiotal spanjorer som fängslats för sin evangeliska tros skull. År 1871 gjordes en liknande resa för att stödja trosfränder i de ryska Östersjöprovinserna. Efter att han tvingats lämna företagarbanan 1878, kom han ägna all sin kraft åt väckelserörelsen, bland annat som lekmannapredikant.

Per Erik Gustafsson påpekar i sin artikel om von Essen i *Svenskt biografiskt lexikon* en fördel som en religiös övertygelse kan ge den som ägnar sig åt den äventyrliga företagarbanan:

> *Skimret av hans personlighet beror därav, att han gav sitt offer utan en skymt av bitterhet, därför att han i sin gudsförtröstan funnit ett värde, som försonade honom med de tunga ödesslagen.*

4

Välfärdsentreprenörerna

När industrialismen bröt igenom under andra halvan av 1800-talet blev det uppenbart att nya välfärdslösningar måste skapas, inte minst för det växande antalet arbetare i städerna. Den moderna svenska socialpolitiska diskussionen startade med liberalen Adolf Hedins klassiska riksdagsmotion 1884 om arbetarskydd samt pensions- och olycksfallsförsäkring för arbetare.

Men den tidiga socialpolitiska diskussionen utspelade sig inte bara i riksdagen och den var inte heller enbart inriktad på politiska reformer. Även försäkringsbolag, kooperativ samt företagsbaserade och andra privata lösningar diskuterades. Många företag införde på eget initiativ olika sociala trygghetssystem. Arbetarföreningar bildade understödsföreningar i form av begravnings-, sjuk- och pensionskassor. I flera fall gav arbetsgivarna stöd till kassorna och inte sällan var de initiativtagare till dem.

En föregångare till Verkstadsföreningen i Stockholm (i sin tur en föregångare till Teknikföretagen) hade i samband med den inbjudan som gjordes inför bildandet 1882 angivit som mål ”att verka till arbetarnes bästa genom sjukvård, läkarhjälp, sjuk- och begrafningskassa, försäkring mot under arbetet åkommen skada med mera”. Bakom inbjudan stod Jacques Lamm, nyligen avgången chef för Ludvigsbergs Werkstads AB, ett av den tidens största verkstadsföretag i huvudstaden.

I näringslivskretsar fördes en diskussion mellan å ena sidan företrädare för en äldre patriarkal och ofta fackföreningsnegativ tradition och å andra sidan de som företrädde en modernare syn där man förordade att företag och anställda (och deras organisationer) gemensamt tog ett ansvar för dessa frågor. Den moderna syn som gick segrande ur dessa diskussioner kan ses både som en utveckling av den äldre patriarkalismen och som en introduktion av ett nytt socialpolitiskt tänkande.

John Bernström, VD för Separator (i dag Alfa Laval), och NK:s grundare Josef Sachs var framträdande representanter i Stockholm för den socialt engagerade men fackföreningsfientliga patriarkalismen. De stod bakom en rad välfärdsinrättningar för de anställda i sina företag samtidigt som de ställde sig avvisande till facklig organisering. Lars Magnus Ericsson, grundare av LM Ericsson, representerade en företagartyp som var lika starkt engagerad för de anställdas välfärd men som inte visade några fackföreningsfientliga tendenser.

En framträdande gestalt i den socialt engagerade företagsamheten var Sven Palme. Han var Sveriges främste försäkringsman under decennierna kring förra sekelskiftet, VD i livförsäkringsaktiebolaget Thule, liberal politiker (och farfar till Olof Palme). Han gjorde Thule till en pionjär i livförsäkringsbranschen genom att rikta sig till bredare sociala grupper och till kvinnor. Palme ansåg att vinsterna i livförsäkringsrörelsen i första hand skulle gå till spararna, och Thule tillät därför mycket begränsade aktieutdelningar vilket tvingade konkurrenterna att följa efter. Hans motto för försäkringsväsendet var: ”Grunden är vetenskap, medlet är affärsmässighet, målet är aktiv socialpolitik.”

4.1 Magnus Huss – sjukvårdens förnyare

Magnus Huss (1807–90) blev medicine doktor i Uppsala 1835, överläkare vid Serafimerlasarettet i Stockholm 1840, ordförande i Svenska Läkaresällskapet 1843 och ordinarie professor i invärtes medicin vid Karolinska institutet 1846.

Huss företog många utlandsresor där han inhämtade kunskaper om den medicinska vetenskapens och sjukvårdens senaste landvinningar. Huss viktigaste vetenskapliga arbete var *Alkoholisms chronicus eller kronisk alkoholsjukdom*, 1849–51, som även internationellt framstår som ett pionjärarbete.

Efter en utlandsresa 1842 konstaterade Magnus Huss, enligt sina postumt publicerade minnesanteckningar:

> *De trängande behofven för hufvudstaden af upprättande af speciella vårdanstalter, dels för barnaålderns sjukdomar, dels för kroniskt, mer eller mindre botliga eller obotliga, sjuka, såsom ock för sinnessjuka hade min resa mer än väl lärt mig inse.*

År 1853 utgav Huss skriften *Kan eller bör Sveriges hufvudstad längre undvara en väl ordnad kuranstalt för sinnessjuke?* Året därpå beviljade riksdagen anslag till att uppföra det psykiatriska sjukhus på Kungsholmen som senare fick namnet Konradsberg. Magnus Huss gjorde också avgörande insatser för att Kronprinsessan Lovisas vårdanstalt för sjuka barn kunde öppna på Kungsholmen 1854. I bägge fallen rörde det sig om Sveriges första sjukhus i sitt slag.

Han var medicinsk rådgivare till Nordens första diakonissanstalt och Sveriges första sjuksköterskeutbildning som Marie Cederschiöld öppnade på Kungsholmen 1851. Inspirerad av vad han hade sett i Paris, tog Huss initiativ till Sveriges första barnkrubba, Kungsholmens barnkrubba, 1854.

När Magnus Huss 1860 fick frågan om vilken allmän barmhärtighetsinrättning som han helst ville förverkliga, var svaret tämligen givet. I det program för sjukvårdens utveckling i Stockholm som han hade skissat på knappt 20 år tidigare återstod nu endast en vårdanstalt ”för kroniskt, mer eller mindre botliga eller obotliga, sjuka”.

Genom Magnus Huss insatser kunde Stockholms sjukhem invigas den 20 november 1867 som landets första vårdinrättning för kroniskt sjuka, också det på Kungsholmen.

I det svenska offentliga sjukvårdssystemet var den kroniska kroppssjukvården länge en blind fläck. Denna vårdform utvecklades praktiskt taget helt i enskild regi. År 1927 infördes statsbidrag för denna vårdform. Först 1951 ålades landstingen att upprätta anstalter för kroniskt sjuka.

4.2 Barnomsorgspionjärer

Barnomsorg startades i Stockholm under 1800-talet på initiativ av ideella stiftelser, församlingar och föreningar. Det fanns två huvudformer, dels barnkrubborna som var en heldagsomsorg för barn till fattiga mödrar och där personalen oftast saknade särskild utbildning, dels barnträdgårdarna (kindergarten) som var en deltidsförskola byggd på den tyske reformpedagogen Friedrich Fröbels idéer. Barnträdgårdarna var ursprungligen helt avgiftsfinansierade och riktade sig till bättre bemedlade.

Viktiga pionjärer inom barnomsorgen var systrarna Ellen och Maria Moberg som 1899 startade en kindergarten i sitt hem i Norrköping. År 1902 startade de utbildning för barnträdgårdslärarinnor. Maria hade utbildat sig i Fröbels pedagogik vid Pestalozzi-Fröbelhaus i Berlin.

År 1904 startade systrarna Moberg landets första kindergarten för arbetarklassens barn. Samma år grundade de Fröbelinstitutet i Norrköping och 1918 bildades Svenska Fröbelinstitutet. Det bytte 1940 namn till Pedagogiska föreningen för förskoleåldern, PFF, och blev 1944 Sveriges Barnträdgårdslärarinnors Förbund, SBR. År 1949 tog Norrköpings stad över hela barnverksamheten och Fröbelinstitutets seminarium.

En annan barnomsorgspionjär var Sveriges första kvinnliga doktor i barnpsykologi Carin Ulin (1886–1971) som grundade KFUK:s pedagogiska institut 1934 där hon var verksam som lärare och rektor fram till 1957.

Även Sven Wallander (1890–1968) som var VD för HSB 1924–58 bidrog till barnomsorgens utveckling. Han låg bakom introduktionen av sopnedkastet som besparade husmödrarna arbete och frigjorde dessutom gårdsytor för lek och grönska. Wallander hade fått idén vid ett besök i USA 1920 och utvecklade den sedan så att det första sopnedkastet, enligt hans patent, kunde installeras i ett hus på Valhallavägen i Stockholm 1923. Tillståndsansökan hade avslagits av hälsovårdsnämnden. Men Wallander noterade att nämnden visserligen kunde förbjuda användningen, men inte installationen av sopnedkast. Sedermera blev anläggningen godkänd.

Wallander överlät patentet till HSB och 1930 blev sopnedkast obligatoriskt i större flerfamiljshus som byggdes i Stockholm. Sedan spred sig denna innovation till övriga landet. HSB använde patentintäkterna från sopnedkasten till att finansiera daghem i anslutning till bostäderna. HSB blev en viktig pionjär för den moderna barnomsorgen. År 1929 öppnade HSB sin första barnstuga i Stockholm. År 1936 startade HSB Socialpedagogiska seminariet, med Alva Myrdal som rektor, för att utbilda småbarnsfostrarinnor.

År 1944 infördes statsbidrag för barnomsorgen och under efterkrigstiden startade allt fler kommuner barnomsorg, även om det dröjde till 1970-talet innan verksamheten började expandera ordentligt.

4.3 Reformpedagogen Anna Whitlock

Långt in på 1900-talet hade folkskolan en karaktär av ”fattigmansskola”, ofta med stora kvalitetsbrister. De statliga läroverken var fram till 1927 öppna endast för pojkar. Både folkskolan och läroverken präglades länge av en ålderdomlig pedagogik och ett kunskapsinnehåll hårt styrt av Svenska kyrkans värderingar.

Under 1800-talet grundades många privata flickskolor, och ett mindre antal privata samskolor, runt om i Sverige, oftast av kvinnor. Eftersom dessa skolor stod utanför det offentliga skolväsendet, fanns här möjlighet att pröva nya pedagogiska vägar. Detta bidrog också på sikt till det allmänna skolväsendets utveckling.

En av de mest betydelsefulla skolentreprenörerna var Anna Whitlock (1852–1930). År 1878 öppnade hon en flickskola i Stockholm som 1893 ombildades till samskola. Skolan präglades av en nydanande pedagogik. Hon ökade inslagen av naturvetenskap och praktiska ämnen som slöjd och gymnastik. Undervisningen skulle vara verklighetsnära. I biologilektionerna skulle man exempelvis inte bara vara hänvisad till läroböckerna utan även använda växter och djur. Både pojkar och flickor fick utbildning i skolköket, sy- och träslöjd samt undervisning i sexualhygien.

Det mest radikala var att skolan skulle förhålla sig neutral i religionsfrågor, vilket gjorde att många kulturradikala familjer, och familjer med annan religiös

tillhörighet än Svenska kyrkan satte sina barn i Whitlocks skola. Först på 1960-talet blev det offentliga skolväsendet religiöst neutral, vilket ledde till att KDS (numera Kristdemokraterna) bildades i protest mot sekulariseringen.

Eleverna i flickskolans avgångsklasser bildade Fria klubben där de fick praktisera respekt för det fria ordet. Där kunde de diskutera politik, vilket de inte fick göra under lektionstid. En protokollsbok fördes. I stadgarna stod bland annat:

§1 Aktning för det fria ordet.

§4 Andras mening må aktas, om den ock strider mot klubbens åsikter.

§8 Under klubbens sammanträden hålles obrottslig ordning.

Kort efter sekelskiftet tog Anna Whitlock initiativ till att sistaårseleverna i Stockholms flick- och samskolor samt i de privata lärarinneseminarierna erbjöds en föreläsningsserie i medborgarkunskap. Där belyste ledande experter aktuella samhällsfrågor som exempelvis fattigvården, kooperationen, arbetsmarknadslagstiftningen, industrialismen och folkbildningen. Föreläsningsserien kan betecknas som det första genomarbetade initiativet till att införa samhällskunskap i skolan, vilket väckte uppmärksamhet, både inom landet och i andra länder. Föreläsningsserien fick uppföljare på flera andra håll.

5

Filantroper och donatorer

En viktig del av 1800-talets och det tidiga 1900-talet sociala rörelse var filantroperna – alltså personer som på ett organiserat och strukturerat sätt försökte förebygga och lindra nöd. Vid sekelskiftet fanns kring 800 föreningar och fonder enbart i Stockholm som arbetade för att stödja nödlidande. Dessa filantroper har dock fått ett oförtjänt dåligt eftermäle.

En bild som har etsat sig fast är August Strindbergs skildring i *Röda rummet* 1879 där fisförnäma överklassdamer besöker fattiga i Vita bergen. Förvisso fanns det sådana inslag i välgörenhetsarbetet. Men detta får inte undanskymma de avgörande humanitära insatser som gjordes av många filantroper och som i sin tur lade grunden till 1900-talets välfärdssamhälle.

Så länge medborgarrätt hette pengar var det svårt att på politisk väg driva igenom stora sociala reformer. Alternativet till filantropi var därför inte socialpolitiska reformer utan att inte göra någonting alls. I själva verket var flera av de främsta förespråkarna för en utbyggd socialpolitik också ledande inom den filantropiska rörelsen.

Filantroperna ägnade sig inte enbart åt direkta, humanitära insatser i syfte att hjälpa människor i nöd och om möjligt skapa förutsättningar för dem att själva komma ur sin situation. Filantroperna ägnade sig också åt kvalificerat utredningsarbete, de bedrev upplysnings- och undervisningsverksamhet samt opinionsbildning. De startade rättshjälpsbyråer, förskolor och en rad andra institutioner.

5.1 Centralförbundet för socialt arbete

Ett viktigt centrum för det filantropiska arbetet var Centralförbundet för socialt arbete (CSA), grundat 1903 och i tre decennier landets främsta socialpolitiska aktör. Här samarbetade kvinnor och män, kristna och judar, liberaler,

socialdemokrater och konservativa kring många olika projekt. CSA:s arbete lade grunden till både Socialstyrelsens verksamhet och Stockholms socialinstitut (sedermera Socialhögskolan).

Liberalen G. H. von Koch (1872–1948) kom under många år att dominera CSA:s arbete. Från 1905 var han verksam inom CSA:s fattigvårdskommitté. Han ägnade sig även åt bostads- och egnahemsfrågan, arbetslöshetsfrågan, alkoholfrågan, socialförsäkringar och mycket annat. Han var aktiv folkbildare och organisationsgrundare inom det sociala området. År 1919 blev han statlig ämbetsman, Sveriges första fattigvårdsinspektör, och från 1926 inspektör för fattigvård och barnavård.

En annan liberal, Emilia Broomé (1866–1925), var byråföreståndarinna på CSA 1904–1914. Hon genomförde åtskilliga utredningar i sociala frågor och medverkade till att CSA startade föreläsningsserier och rättshjälpskontor. Hon bistod vid organiserandet av kommunala arbetsförmedlingar, ungdomsklubbar, koloniträdgårdar, skolkök, barnkrubbor och kooperativa företag.

I samma sfär som CSA fanns Svenska fattigvårdsförbundet med G. H. von Koch som den drivande kraften. Han engagerade Axel Hirsch (1879–1967) som sekreterare i förbundet 1909. Tio år senare blev Hirsch förbundets chef, ett uppdrag som han behöll till 1936 (från 1925 Svenska fattigvårds- och barnavårdsförbundet). Han skötte förbundets tidskrift och reste på egen bekostnad runt om i landet för att inspektera den kommunala fattigvården och diskutera situationen med de ansvariga. Per Wästberg skriver:

> *Som få skaffade sig Axel en inblick i statarjobb, lång arbetstid, trånga bostäder, dryckenskap, tuberkulos. Han dök upp på ålderdomshem och barnhem, inspekterade, provsmakade maten, såg över hygienen. Han steg upp i gryningen för att fullgöra sitt program som undersökande reporter. Han förhörde sig hos domare och rådmän, läkare och präster om tillståndet på orten. Han skrev att den som har öppna ögon ser både ondska och hopp, både de kvävande stereotyperna och lockelsen att leva.*

I slutet av 1950-talet gjorde Axel Hirsch stora donationer till vetenskapliga och sociala ändamål. Han testamenterade huvuddelen av sin förmögenhet till kulturella och filantropiska ändamål, bland annat till Karolinska institutet, Nationalmuseum och samfundet S:t Erik.

Axel Hirsch systerdotter Gerda Meyerson (1866–1929) var en av initiativtagarna till CSA 1903 och hon var ledamot i dess styrelse till 1921. En viktig insats inom förbundet var att göra en utredning och utställning 1907 om de hemarbetandes arbetsförhållanden. Resultatet vittnade om en rad missförhållanden: låga löner,

lång arbetstid, ojämn tillgång på arbete samt usla bostäder där barnen tvingades använda nästan all sin fritid till industriellt hemarbete.

Meyerson författade också böcker och artiklar om industriarbeterskornas hårda liv. När hon dog skrev Social-Demokraten: ”Oräkneliga skaror av arbeterskor har i henne haft sin bästa vän, sin trofasta tröstarinna i livets svårigheter.”

År 1921 tog Gerda Meyerson initiativ till Svenska föreningen för Dövas väl. Hon hade själv en allvarlig hörselskada. Hon bildade opinion för bättre undervisning för hörselskadade och förbättrad vård av människor med hörselskador samt spridning av hörselhjälpmedel. Hon startade även en syateljé för att ge arbete åt döva kvinnor och testamenterade 20 000 kronor till Dövas väl.

5.2 Donatorernas stad

I Göteborg har de ledande affärsmännen starkt präglat stadens politiska, kulturella och sociala utveckling. Till skillnad från i Stockholm har här inte funnits någon statlig ämbetsmannaelit som kunnat konkurrera om inflytandet. De göteborgska affärskretsarna har varit starkt influerade av en anglosaxisk liberalism och religiositet som har stimulerat ett samhälleligt ansvarstagande.

Samma affärsmän som i egenskap av kommunalpolitiker avvisade förslag om olika kommunala engagemang tog ofta själva initiativet till att lösa problemen genom privat företagsamhet eller stora donationer. Sålunda tillkom stadens första vattenledning, gasverk, elverk och spårväg genom privata initiativ. Stadens skolor och högskolor, bibliotek och museer, sjukhus och ålderdomshem, arbetarbostäder och fritidsanläggningar har i stor utsträckning tillkommit genom donationer från framträdande affärsmän.

Sex välbekanta institutioner i Göteborg bär namn av generösa donatorer.

Sahlgrenska sjukhuset: Grundat 1782 efter donation av Niclas Sahlgren (1701–76), köpman och direktör i Ostindiska kompaniet. Han gjorde även andra stora donationer till kultur och välgörande ändamål.

Chalmers: Teknisk skola öppnad 1829 (från 1937 högskola) tillkommen genom William Chalmers (1748–1811) testamente. Han var son till en inflyttad skotsk köpman och byggde upp en förmögenhet som superkargör (uppköpare) och senare direktör i Ostindiska kompaniet. Chalmers gjorde också en stor donation till Sahlgrenska sjukhuset.

Dicksonska folkbiblioteket: Skapad genom donation 1861 av James Robertson Dickson (1810–73). Han tillhörde en viktig göteborgsk handelsdynasti. Handelshuset

James Dickson & Co hade grundats 1816 av den invandrade skotten James Dickson (1784–1855) och skulle bli en stor aktör inom skogsindustrin, först i Värmland och sedan i Norrland. J R Dickson donerade även medel till Navigationsskolan (1862). Andra stordonatorer i dynastin var hans kusiner James Jameson Dickson (1815–85) och Oscar Dickson (1823–97). Den förre djupt engagerad i stadens sociala och kulturella angelägenheter, den senare understödjare av bland annat Adolf Nordenskiölds och S A Andrées polarexpeditioner.

Fürstenbergska galleriet: Tillkommet genom testamente från Göthilda (1837–1901) och Pontus Fürstenberg (1827–1902). Han övertog faderns grosshandelsfirma, och med hjälp av hustruns stora förmögenhet kunde makarna ägna sig åt mecenatskap, inte minst gentemot de så kallade Opponenterna (bland annat Ernst Josephson, Carl Larsson, Georg Pauli och Carl Wilhelmson) som gick till storms mot den konservativa Konstakademien. Pontus Fürstenberg stödde även konstskolan Valand. Hans testamente möjliggjorde därutöver tillkomsten av orkesterförening, konserthus och konstmuseum i Göteborg.

Röhsska Konstslöjdmuseet: Öppnat 1916 och tillkommet genom donationer 1901 av bröderna Wilhelm och August Röhss (1834–1900 respektive 1836–1904) som båda var ägare i den handels-, fabriks- och rederirörelse som fadern Wilhelm Röhss den äldre (1796–1858) hade grundat 1853. För att kunna fullfölja museibygget gjorde även Hjalmar Wijk (1877–1965) i handelsfirman Olof Wijk & Co en donation 1912. Han var liberal riksdagsledamot och stadsfullmäktig samt aktiv som donator och styrelseledamot i en rad kulturella sammanhang.

Carlanderska sjukhemmet: Invigt 1927 på grundval av en donation 1916 av familjerna Christopher och Axel Carlander. Christopher Carlander (1838–1926) var 1891 en av grundarna till textilindustrin Gamlestadens fabriker, ur vilken SKF (1907) är sprungen. Och ur SKF härstammar i sin tur Volvo (1926). Christophers son Axel (1869–1939) övertog ansvaret för familjens affärer efter fadern. Carlanderdynastin var aktiv i många företag och organisationer, liksom i Göteborgs kommunalpolitik.

Intill Kungsportsavenyn står en skulptur av en liten man med kubb, långrock och käpp. Den föreställer Charles Felix Lindberg (1840–1909), framgångsrik handelsman och redare som testamenterade hela sin förmögenhet till Göteborgs prydande och förskönande – den största donation som staden dittills hade fått ta emot. Förutom en rad skulpturer har göteborgarna genom honom fått bland annat Botaniska trädgården och Slottsskogsvallen.

5.3 Carl Fredrik Liljevalch den äldre och den yngre – stockholmare med norrländska engagemang

Carl Fredric Liljevalch den äldre (1796–1870) var framgångsrik affärsman i Stockholm. År 1824 öppnade han en brädgård vid Tegelviken på Södermalm och 1829 anlade han landets första ångsåg där. År 1832 öppnade han en ”matinrättning utan spirituosa” för arbetare och matroser, vilket väckte stor uppmärksamhet och lovordades av bland andra kronprins Oskar (I), som ivrade för nykterheten. Liljevalch företrädde liberala frihandelsideal, som av de konservativa i riksdagen kallades ”Tegelviksidéer” – sannolikt det första svenska skällsordet för begreppet liberalism. Han verkade också för slaveriets avskaffande på den svenska kolonin Saint-Barthélemy.

Liljevalch kallades ”Norrlands välgörare” eftersom han engagerade sig för norrlänningar som på 1830-talet drabbades av upprepade missväxtår. Han ansåg att den statliga spannmålshjälpen dit skulle kombineras med export av norrländskt virke, vilket blev ett framgångsrikt koncept. Liljevalch anlade eller köpte sågverk, varv och hamnar längs hela Norrlandskusten.

Även Liljevalchs son, Carl Fredrik Liljevalch den yngre (1837–1909), var engagerad i affärsverksamhet på många håll i landet. Han var bland annat svenskt ombud för de engelska intressenter som stod bakom exploateringen av de stora malmfälten i Grängesberg, Dalarna. Grängesbergsbolagets främste tillskyndare var Sir Ernest Cassel, en ledande finansman i London med affärsintressen över hela världen. Till Grängesbergsgruvans arbetare donerade han kulturhuset Cassels Donation (1900) med fasad inspirerad av Bank of England.

Carl Fredrik Liljevalch den yngre var disponent vid Bergviks massafabrik i Hälsingland när kemisten Carl Daniel Ekman där blev först i världen med att industriellt framställa sulfitmassa 1874

Liljevalch föreskrev i sitt testamente att hans förmögenhet bland annat skulle gå till forskning och till Sveriges kontoristförening. Han hade dock värderat sina tillgångar i underkant och med tanke på Liljevalchs konstintresse beslöt testamentsexekutorerna att överskottet skulle gå till byggandet av den konsthall på Djurgården, som bär hans namn och som invigdes 1916.

5.4 Dynamitkungen Alfred Nobel

Alfred Nobels (1833–96) donation är Sveriges i särklass mest berömda. Nobel tog ut 355 patent inom vitt skilda områden men är mest känd för uppfinningar som revolutionerade den civila sprängtekniken: nitroglycerin (1862), tändhatten (1864),

dynamiten (1866) och spränggelatinet (1875). År 1884 uppfann han ballistit (nobelkrut), som var ett militärt sprängmedel.

Nobelstiftelsen skiljer sig från flera av de andra stora stiftelserna genom att inte vara en maktstiftelse i syfte att säkra en dynastis makt över generationsskiften. Tvärtom innebar Nobels testamente att släkten gick miste om en förmögenhet, vilket de försökte förhindra genom att föra rättslig talan.

Alfred Nobel var liberalt sinnad och två av hans testamentariska förordnanden väckte ilska bland de konservativa, med Oscar II i spetsen. Det gällde önskemålet att priset skulle ges oberoende av nationalitet, inte uteslutande till svenskar. Och än värre var idén att det norska stortinget skulle dela ut fredspriset.

Från 1865 till sin död 1896 hade Alfred Nobel levt ett kringflackande liv i Europa. År 1894 köpte han Bofors Bruk i Värmland där han startade tillverkning av ballistit och bidrog till utvecklingen av moderna stålkanoner. Han inrättade sommarbostad och laboratorium på Björkborns herrgård nära Bofors.

Efter Nobels död uppstod tvister om hans testamente. Om det hade lagförts i Frankrike, där Nobel länge hade sitt huvudsakliga säte, skulle en domstol troligen underkänna testamentet eftersom det hade stora juridiska brister. Men då frågan kom upp i fransk domstol kunde testamentsexekutorernas advokat hänvisa till en bestämmelse om att man skulle anses vara skriven där man hade sina hästar – och Nobels ryska orlovhingstar fanns sedan något år i stallet på Björkborn. Alfred Nobels testamente kunde därför lagföras i Karlskoga häradsrätt.

5.5 Knut Wallenberg – politiker, samhällsbyggare och stordonator

Knut Wallenberg (1853–1938) var son till Enskilda Bankens grundare Oscar Wallenberg och efterträdde honom som ledare för Wallenbergdynastin. Knut Wallenberg var VD i Enskilda Banken 1886–1911. Vid sidan av detta hade han ett omfattande samhällsengagemang, bland annat som ledamot av Stockholms stadsfullmäktige 1883–1914, av riksdagen 1907–19 och som utrikesminister 1914–17.

Som stadsfullmäktig i huvudstaden bidrog han med egna medel till att ett par av stadens byggnadsverk fick en, enligt honom, tillräcklig grad av värdighet. Sålunda såg han till att det kraftverk vid Untra i Dalälven som staden byggde 1918, genom arkitekten Gustaf de Frumerie gjordes till landets exteriört och interiört mest magnifika kraftstation.

Wallenberg var också pådrivande för att Stockholm skulle få ett representativt stadshus. När kostnadskalkylerna skenade iväg och den exklusiva utsmyckningen

av Gyllene salen blev allt mer ifrågasatt, begärde Wallenberg ordet vid ett sammanträde 1911 och anhöll om fullmäktiges tillstånd att personligen få bekosta utsmyckningarna, en begäran som bifölls.

Samtidigt som Knut Wallenberg engagerade sig i stadens utveckling riktade han också blickarna mot dess omgivningar. Inspirerad av utvecklingen i andra länder, ville han bygga en patricierförstad i Stockholms närhet som genom en järnväg skulle få snabb förbindelse till staden. Kring 1890 köpte han stora landområden i nuvarande Nacka kommun, och 1893 kunde Saltsjöbadens badort och villasamhälle samt Saltsjöbanan invigas.

Till sin 60-årsdag 1913 donerade Wallenberg Uppenbarelsekyrkan i Saltsjöbaden och bidrog sedan till anläggandet av Saltsjöbadens observatorium (1931). Kyrkan ritades av Ferdinand Boberg och fick konstnärlig utsmyckning av Olle Hjortzberg och Carl Milles. Wallenberg donerade även pengar till alla inventarier – från kyrksilver till psalmböcker. Ett villkor för donationen var att makarna Wallenberg skulle få ett gravkor på framträdande plats i kyrkan.

Knut och Alice Wallenberg fick inga barn. I stället donerade och testamenterade de sina tillgångar till Knut och Alice Wallenbergs stiftelse, bildad 1917. Den är i dag Sveriges i särklass största privata allmännyttiga stiftelse, och även den viktigaste av de wallenbergska stiftelser som säkrar makten i landets mäktigaste affärsdynasti.

Stiftelsens ursprungliga ändamål var att ”tillgodose religiösa, välgörande, sociala, vetenskapliga, konstnärliga eller andra kulturella syften samt främja handel, industri och andra näringar inom landet”. År 1928 snävades dock syftet in till att gälla vetenskap och undervisning. Bakgrunden till detta var de politiska planer som då fanns om hårdare beskattningsregler för stiftelser. Wallenbergstiftelsen förlorade ändå sin skattebefrielse under några år omkring 1940. Den formella anledningen till detta var stiftelsens stöd till en rulltrappa på Skansens friluftsmuseum 1938.

Stiftelsen har genom åren givit mycket omfattande stöd till svensk forskning. I en del fall har detta varit direkt bidragande till svenska Nobelpris, till exempel för Manne Siegbahn (fysik 1924), The Svedberg (kemi 1926) och Hans von Euler (kemi 1929). Stödet till den världsledande forskaren inom växtförädling, professor Herman Nilsson-Ehle i Lund, ledde till att en nyframtagen äppelsort döptes till Alice.

Under Wallenbergstiftelsens första år gavs stöd till uppförandet av ett par kända byggnader i Stockholm, bland annat Stockholms stadsbibliotek, Sjöhistoriska museet och Tekniska museet. När det gällde Sjöhistoriska museet var Wallenbergs uttryckliga krav att byggnaden inte fick utformas

i funktionalistisk stil. Därför ligger nu Ragnar Östbergs nyantika museibyggnad på genombrottsplatsen för funktionalismen i Sverige, nämligen där Stockholmsutställningen hölls 1930.

5.6 Kempedynastin – norrländska skogspionjärer

Carl (J C) Kempe (1799–1872) var född i Stralsund och blev en framträdande redare, skeppsbyggare och handelsman i Härnösand. År 1836 köpte han en vattendriven såg vid Moälven i Ångermanland och 1865 anlade han en ångsåg vid älvens utlopp i Domsjö, nära Örnsköldsvik. Efter J C Kempes död bildades Mo och Domsjö AB (Modo) 1873.

Sonen Frans Kempe (1847–1924) skulle göra Modo till ett av landets största skogsbolag. Han var en stor norrlandspatriot som i tal och skrift flitigt verkade för Norrlands utveckling. Han bekostade utgivningen av flera betydelsefulla verk om Norrlands näringsliv och naturförhållanden.

Kempe var även pionjär inom en vetenskapligt grundad skogsvård i syfte att kunna öka den produktiva marken och bedriva ett långsiktigt hållbart skogsbruk. Kempe upptäckte att den svenska skogsvården huvudsakligen byggde på tyska erfarenheter och studier, vilka ofta inte var tillämpliga för norrländska förhållanden. Han bekostade omfattande forskningsresor i Norrland och baserade sedan Modos skogsvårdsprogram på de kunskaper som därigenom vanns. Han strävade även efter att få andra skogsägare med sig för en förbättrad skogsvård.

Kempe gjorde donationer till Uppsala universitet för en professur i växtbiologi och räddade ett väldigt herbarium från att säljas till utlandet.

Även Frans Kempes halvbror Seth Kempe (1857–1946) var en framträdande företagare. Under hans ledning blev Robertsfors Bruk i Västerbotten, med tillhörande företag, mönsteranläggningar vad gäller industri, jord- och skogsbruk samt inrättningar för de anställda. Han var också en stor donator, inriktad mot människor och institutioner i Norrland. Den siste medlemmen i Kempedynastin som stod i ledningen för Modo var Matts Carlgren (1917–1999, barnbarn till Frans Kempe) som var VD/ordförande i företaget 1965–91. Men namnet Kempe lever vidare som en ägare i Holmen (som koncernen heter sedan år 2000) genom de två stiftelserna J C Kempes Minne och Seth M Kempes Minne, grundade 1936 respektive 1941.

Men det var inte J C eller Seth Kempe som skapade stiftelserna, utan Seths syster Lotty Bruzelius (1855–1941). Stiftelserna ska bland annat främja vetenskap, utbildning, konst samt religiösa och sociala ändamål i Västernorrlands, Västerbottens och Norrbottens län. Därtill donerade Lotty Bruzelius medel för att bygga en kyrka i Morjärv, och sex så kallade arbetsstugor på andra ställen i Norrbotten där samiska

nomadbarn fick lära sig läsa, skriva, räkna och slöjda – samt få mat och kläder om deras familjer saknade resurser för detta.

Förutom donationerna riktade till områden i Norrland, där familjens förmögenhet hade byggts upp, gjorde Lotty Bruzelius donationer till Stockholms stad 1906 och 1913. Syftet var att uppföra och förvalta bostadsfastigheter för självförsörjande kvinnor. Hon kom ända upp i 80-årsåldern att engagera sig i fastigheternas skötsel och i enskilda hyresgästers problem. Som Margareta Kempe visar i sin biografi över Lotty Bruzelius, *Försvinnande spår*, har dock Stockholms stad omsorgsfullt sopat igen alla spår efter donationerna varför det i dag är omöjligt att avgöra om donatorns vilja efterlevs.

5.7 Henry Dunker och Johan Kock – skånska stordonatorer

Det finns många orter runt om i Sverige som har stor glädje av donationer avsedda för lokala, allmännyttiga ändamål. Två exempel på denna typ av donatorer är Henry Dunker (1870–1962) och Johan Kock (1866–1945).

År 1891 grundade Johan Dunker Helsingborgs Gummifabrik och 1894 blev sonen Henry disponent där. År 1905 blev Henry Dunker även chef för Trelleborgs Gummifabrik (från 1964 Trelleborg AB), vars rötter sträcker sig tillbaka till 1896 då Johan Kock startade Velox, ett företag som bland annat tillverkade cykeldäck. Henry Dunker utvecklade företagen så att de blev störst på respektive ort.

Medan Helsingborgsfabriken tillverkade konsumentprodukter fick Trelleborgsfabriken en inriktning mot bildäck och industrigummi. Dunker bestämde att företagen inte fick samarbeta, vilket ledde till att Helsingborgsfabriken slogs ut medan Trelleborg AB utvecklades till ett världsföretag.

Henry Dunker blev en av Sveriges rikaste personer och kvarstod som styrelseordförande i företagen till sin död 1962. Han testamenterade sin förmögenhet till en fond och en stiftelse som i dag är majoritetsägare i Trelleborg AB, men som huvudsakligen ska främja Helsingborgs invånare. Pengar har bland annat bidragit till Stadsteatern, huvudläktaren på fotbollsarenan Olympia och Dunkers kulturhus. Under sin livstid var han med om att finansiera Konserthuset. Dunkers magnifika bostad, Villa Hevea (hevea av det latinska namnet på gummiträdet) blev ett sjukhem. Allt detta i Helsingborg.

Genom Johan Kock har dock inte trelleborgarna blivit lottlösa. Han övertog den omfattande Kockska handelsrörelsen i Trelleborg och grundade själv flera industrier i staden. Johan Kock var aktiv i kommunalpolitiken och testamenterade sin förmögenhet till stiftelser som ska främja bland annat medicinsk forskning, åldringsvård och konstnärlig utsmyckning i Trelleborg.

5.8 Företagsbyggaren Holger Crafoord

Holger Crafoord (1908–82) var med om att i Lund bygga upp två av efterkrigstidens mest framgångsrika svenska företag, Tetra Pak och Gambro. Han var nära medarbetare till Ruben Rausing, som 1929 hade grundat förpackningsföretaget Åkerlund & Rausing. Crafoord blev VD i Åkerlund & Rausing 1946 och delägare i bolaget. Tetra Pak grundades som dotterbolag 1951.

Efter att Åkerlund & Rausing (men inte Tetra Pak) hade sålts till Tändsticksbolaget 1965, förmådde Ruben Rausing, med tämligen bryska metoder, Crafoord att sälja sin andel i Tetra Pak. Därigenom blev Tetra Pak Rausings eget familjeimperium.

Crafoord frigjorde ett ansenligt kapital som han nu använde för att bygga upp Gambro, ett medicinsk-tekniskt företag kring medicinprofessorn Nils Alwalls konstgjorda njurar. Alwall och Crafoord hade träffats på en middag 1961 och Crafoord blev då mycket intresserad av att utveckla och marknadsföra Alwalls konstruktioner.

Holger Crafoord var mycket kulturellt och vetenskapligt intresserad och en frikostig donator. År 1980 instiftade han Crafoordska stiftelsen som ska främja vetenskap och andra allmännyttiga ändamål.

5.9 Axel Wenner-Gren – ett fåfängt försäljningsgeni

En av Stockholms viktigaste märkesbyggnader är Wenner-Gren Center med en ståtlig skyskrapa i Sveavägens förlängning. Den minner om en av Sveriges mest lysande och samtidigt mest tragiska företagare under 1900-talet, Axel Wenner-Gren (1881–1961). Hans främsta insats var skapandet av Electrolux 1919, som han utvecklade till ett världsledande företag för dammsugare och kylskåp.

Wenner-Gren var uppenbarligen starkt präglad av sin fåfänga. Under 1930-talet framställde han sig gärna som en omättligt förmögen och framgångsrik finansman som umgicks med ledande människor över hela världen. Hans stora framgångar som försäljare och företagare gjorde att han även trodde sig kunna göra avgörande insatser i världspolitiken.

På 1930-talet försökte han medla mellan stormakterna för att därmed kunna undvika ett världskrig. År 1939 lämnade han sina uppdrag i näringslivet för att på sin stora lyxkryssare Southern Cross bege sig runt i världen och mäkla fred. Ingen ledande politiker tog dock den politiskt okunnige och pompöse svensken på allvar. Däremot ledde Wenner-Grens umgänge med höga nazistledare till att USA:s ledning (felaktigt) misstänkte honom för att vara tysk spion.

Wenner-Gren kom under kriget att vistas i Latinamerika och efter hemkomsten till Sverige var hans ekonomiska ställning försvagad. Hans omdöme i affärsfrågor var uppenbarligen också skadat. Nu började han göra stora – oftast totalt misslyckade – satsningar, bland annat på Wegeratorn (en omöjlig energimaskin), Mawen (en flygmotor som aldrig lyfte) och Alwac (en datamaskin som det aldrig blev något av). Lokaltågssystemet Alweg, som gick på ett spår högt upp i luften, byggdes dock på ett par ställen i världen.

Axel Wenner-Grens ekonomi blev allt mer ansträngd. År 1956 sålde han sitt ägande i Electrolux till Wallenbergsfären, och när han avled 1961 var han praktiskt taget ruinerad.

I sin strävan att bygga monument över sig själv framträdde Axel Wenner-Gren gärna som frikostig donator. Han gjorde flera stora donationer – även om hans försämrade ekonomi gjorde att en del av de vidlyftiga löftena inte kunde infrias. Den första stora donationen från honom och (den lika fåfänga) hustrun Marguerite gjordes 1937, då Wenner-Grenska Samfundet bildades. Syftet var att främja social, ekonomisk, naturvetenskaplig och medicinsk forskning.

Till grund för Wenner-Gren Center låg bildandet av Stiftelsen Wenner-Gren Center för vetenskaplig forskning 1955. Denna stiftelse skulle dels bekosta uppförandet av Wenner-Gren Center med bland annat bostäder för utländska gästforskare, dels främja internationellt forskningssamarbete.

Wenner-Gren Center invigdes 1962. Men donationen förslog inte så långt som donatorn hade ställt i utsikt, varför Stiftelsen hade problem att driva verksamheten och klara räntebetalningarna på de stora lånen. Problemen var inte slut därmed. Det visade sig att de som fick ansvaret för Wenner-Grens affärsrörelse och dödsboet efter Axel Wenner-Grens död, ägnade sig åt bedrägeri i stor skala. För att täcka hålen i affärsrörelsen tömdes Samfundet nästan helt på pengar. Även Stiftelsen höll på att råka illa ut, men här fanns det krafter som bromsade.

Det gick till slut väl för Stiftelsen. Wenner-Gren Center (utom forskarbostäderna) kunde säljas till ett mycket gott pris. Stiftelsen ger därför i dag ett betydande stöd till internationellt forskarutbyte. Detta tack vare skickliga insatser inte minst av Jan Wallander, stiftelsens ordförande 1983–2000, som har skildrat äventyret i boken *Wenner-Gren Stiftelserna 1955–2000 – hur fåfänga visioner och världsförbättrarnit blev grunden till stora stiftelser.*

6
Kulturbärarna

Flera av de personer vi tidigare mött har på olika sätt varit kulturellt engagerade. Här är några notiser om andra svenska företagare som gjort särskilda insatser inom det kulturella området:

Adolf Andersohn var spannmålshandlare i Vänersborg. Han köpte in allehanda natur- och kulturhistoriska föremål under sina resor runt om i världen. För sina samlingar donerade han medel till Vänersborgs Museum, invigt 1891. Museet inrymmer även västafrikanska djur insamlade av vänersborgaren Axel Eriksson som byggde upp en stor handelsrörelse i Namibia. Museet ser alltjämt ut som vid öppnandet – ett nationalmuseum av 1800-talstyp i miniatyr med exotiska föremål från hela världen.

Stikkan Anderson var textförfattare, kompositör och musikentreprenör. År 1989 sålde han sitt musikförlag och sitt skivbolag. Samma år donerade han 42 miljoner kronor till Musikaliska Akademien i syfte att skapa världens största musikpris. 1992 utdelades Polar Music Price för första gången. År 2008 lämnade Musikaliska Akademien under uppmärksammade former sitt ansvar för priset omedelbart innan det årets pristagare skulle utses.

Estrid Ericson var inredningsarkitekt och handelsentreprenör som gjorde banbrytande insatser för att sprida den eleganta heminredningsstil som kom att kallas Swedish Grace. År 1924 grundade hon firman Svenskt Tenn i Stockholm. Estrid Ericson gjorde en viktig insats när hon 1934 knöt den österrikiske arkitekten Josef Frank till företaget. Han verkade i firman i över 30 år där han skapade möbler, lampor, glas och tryckta tyger. År 1975 sålde Estrid Ericson Svenskt Tenn och

bildade Estrid Ericsons stiftelse som stödjer vetenskaplig forskning och utbildning inom formgivning, konsthantverk, hantverk och industridesign.
Jacob Lachmann var dansk invandrare, kallad ”Sockerkungen”, som startade sockerbruk i Ystad 1881, Köpingebro 1893 och Skivarp 1901. Han förde en hård kamp mot övriga sockerindustrins monopolambitioner. Det var Lachmann som, i egenskap av lokalpolitiker och donator, räddade klostret i Ystad från att rivas och i stället såg till att göra det till museum och bibliotek.

Artur Lindqvist ledde Grythyttan Stålmöbler. Han ritade bland annat den klassiska fjädrande trädgårdsfåtöljen A2 till Stockholmsutställningen 1930. Den tillverkas alltjämt av företaget. Som ordförande i hembygdsföreningen förde Arne Lindqvist en hård kamp mot kommunen som 1965 beslutade att riva gästgivargården i Grythyttan. Han vann, gårdens 1700- och 1800-talsbyggnader renoverades och en okänd 26-åring vid namn Carl Jan Grankvist anställdes som krögare 1972.

Svante Påhlson var ägare och chef för Rottneros massabruk i Värmland. Han moderniserade skogs- och vattenkraftsrörelsen. En del av vinsterna användes för att, efter en förödande brand 1929, uppföra en ny herrgårdsbyggnad och runt den anlägga den blomster- och skulpturpark som fortfarande lockar många besökare.

Antonie Rettig, som tillhörde en förmögen affärsfamilj i Gävle, testamenterade pengar som användes till att uppföra Gävle Museum (invigt 1940, nu länsmuseum). I donationen ingick även tusentals konst- och konsthantverksföremål som blev grunden för museets samlingar.

Åke Wiberg ägde och ledde Malmö Strumpfabrik samtidigt som han var kommunalpolitiker och riksdagsledamot för högern på 1930- och 1940-talen. Han var aktiv inom kulturpolitiken, bland annat kunde han som ordförande i Statens konstråd få ordentlig ordning och fart på den verksamheten. Som organisatör och donator betydde han mycket för Östasiatiska museet, som öppnade i Stockholm 1963. Han grundade 1954 Åke Wibergs Stiftelse som är en av landets största vetenskapliga stiftelser med särskild inriktning på den medicinska vetenskapen.

Ibland kan företagares kulturella engagemang ta sig något egenartade uttryck. Carl Albert Anderson var ordförande i Stockholms Konsumentförening, Kooperativa Förbundet och i Stockholms stadsfullmäktige (S). Han blev också ordförande i den kommitté som skulle leda arbetet med att bygga ett museum för regalskeppet Vasa, som hade bärgats ur Stockholms ström 1961. På ett sammanträde kom frågan om museets namn upp. Experterna hävdade att skeppets namn var Vasa. Carl Albert hävdade dock myndigt att hon och museet skulle kallas Wasa – ”Vi använder alltid ’W’ i kooperationen, för det säljer bättre.”

Så fick det bli. Men när skeppet flyttades till det nuvarande, permanenta museet 1988 fick hon dock det historiskt korrekta namnet Vasa.

6.1 Carl Sahlin – den svenska industrihistoriens fader

År 1900 blev Carl Sahlin (1861–1943) disponent för Laxå Bruk i Närke. Några större förändringar i verksamheten gjorde han inte under sina år vid bruket eftersom han ansåg att det låg alltför illa till ur transportsynpunkt. I stället såg Sahlin värdet i skogstillgångarna och medverkade till att bruket 1917 såldes för ett gott pris till Wargöns AB.

Sahlins mest betydelsefulla insats ligger dock inte på det industriella planet, utan på det industrihistoriska. Han engagerade sig tidigt för brukshistoria, både som forskare och samlare. Under sin tid vid Stora Kopparberg i Falun på 1890-talet ordnade han företagets historiska samlingar. Arkiv, bibliotek och museum inrättades i Kopparvågen i Falun 1895, vilket kan beteckna inledningen på den industrihistoriska kulturmiljövården i Sverige.

I Laxå inrättade Sahlin 1901 det alltjämt existerande bruksmuseet. Han var en drivande kraft för Örebro läns museum och förvärvet av den förnämliga bergsmansgården Siggebohyttan i Västmanland, liksom till fridlysningen 1905 av de röda näckrosorna i Fagertärn, Närke (den första fridlysningen i naturskyddssyfte i Sverige).

Sahlin byggde upp en privat samling av skrifter, bilder och föremål som blev donationer till Jernkontoret och till Tekniska Museet i Stockholm. Han var ledande i arbetet med att bygga upp det senare museet och se till att industrihistoriskt värdefulla anläggningar som tysksmedjan i Hävla Bruk (Östergötland), Triewalds ångmaskinshus i Dannemora och vallonsmedjan i Österbybruk (båda i Uppland) räddades till eftervärlden.

6.2 Axel Ax:son Johnson – industrihistoriskt intresserad generalkonsul

Generalkonsul Axel Ax:son Johnson (1876–1958) var huvudman i Johnsonkoncernen 1910–58. Företagsgruppen hade sin grund i den agenturverksamhet som fadern, Axel Johnson, startade i Stockholm 1873.

Axel Ax:son Johnson var nydanande företagare inom många områden. Bland annat var han den förste svenske redare som 1912 beställde dieseldrivna fartyg. Han lät också anlägga Skandinaviens första moderna oljeraffinaderi i Nynäshamn 1928. Genom förvärv byggde han upp en stor verkstadsgrupp: Hedemora Verkstäder 1935, Karlstads Mekaniska Werkstad 1936, Lindholmens Varv 1942 och Motala Verkstad 1944.

Johnson var under sin livstid en av landets största donatorer som stödde en rad olika ändamål, bland annat sjömansvård, forskning och idrott. Hans intresse för naturvård tog sig uttryck i att Norrvikens trädgårdar i Båstad räddades från nedläggning och att han 1924 lät skapa en visentpark nära Avesta för att förhindra den europeiska bisonoxens utrotande. Visenten var symbol för Avesta Jernverk, som ingick i Johnsonkoncernen.

Axel Ax:son Johnson hade ett starkt kulturhistoriskt intresse som bland annat innebar att han lät upprusta och vårda flera värdefulla industrihistoriska miljöer som låg på eller i anknytning till koncernens ägor. Flera av Sveriges i dag mest intressanta industrihistoriska platser har därför Johnson att tacka för sin existens. Det gäller bland annat Engelsbergs bruk i Fagersta kommun, som numera är världsarv. I närheten ligger även världens äldsta bevarade oljeraffinaderi, som Johnson en gång räddade till eftervärlden. Utanför Nora finns den välbevarade gruvbyn Pershyttan och i Sala finns en välbevarad miljö vid silvergruvan – också detta tack vare Johnson.

I Avesta finns både en värdefull historisk bebyggelse med bland annat järnverk, arbetarbostäder och herrgård samt ett förnämligt myntmuseum, skapat kring generalkonsulns samling. Han såg också till att koncernen har ett välbevarat historiskt arkiv.

År 1947 överlät Axel Ax:son Johnson merparten av aktierna i koncernen till två stiftelser, en familjestiftelse med röststarka aktier och en allmännyttig stiftelse med röstsvaga aktier. Den senare, Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse, är i dag en av Sveriges största privata allmännyttiga stiftelser.

6.3 Erik Fundin – grundade Sveriges bästa museum

I Funäsdalen ligger Härjedalens Fjällmuseum, Sveriges kanske bästa regionala museum. Ett viktigt skäl till museets höga kvalitet är de förnämliga samlingarna, vars grund lades av Erik Fundin (1843–1932), handelsman i Funäsdalen.

Han föddes som ett mycket klent sladdbarn på Gammelgården, precis på den plats där museet nu ligger. Erik Fundin kom att få leva med en vanställd kropp och drabbades av en rad sjukdomar. Men han var vetgirig och initiativrik. Vid ett museibesök i Trondheim 1893 fick han inspiration till hur man skulle kunna rädda Härjedalens kulturarv åt eftervärlden. Samma år bildade han en fornminnesförening som 1899 kom att omfatta hela landskapet.

Friluftsmuseet Fornminnesparken grundades 1894, och under 20 år samlade man in ett par tusen olika allmogeföremål. Fundin skötte det mesta av insamlingen, katalogiseringen, och guidningen. Han hade en omfattande korrespondens med ledande

personer inom svensk forskning och museivärld – samtidigt som han kämpade med vacklande hälsa och besvärlig ekonomi.

Det grundtema som präglar utställningarna i Härjedalens Fjällmuseum överensstämmer väl med Erik Fundins livsgärning. Till skillnad från en del andra svenska museer som inte så sällan hemfaller åt en ”vi och dom attityd” – det goda men förtryckta folket gentemot den onda, välmående överheten – handlar det här i stället om att visa hur människor i Härjedalen genom företagsamhet och strävsamhet har klarat tillvaron trots svåra naturliga förutsättningar.

6.4 Universalgeniet Sven Salén

Frågan är om det under 1900-talet fanns någon mer mångsidigt begåvad svensk storföretagare än skeppsredare Sven Salén (1890–1969). Han hade egentligen tänkt bli läkare men efter att hans far hade avlidit när Sven var 15 år fanns inte ekonomiska resurser till detta. I stället beslöt han sig för att bli affärsman.

Salén köpte sitt första fartyg i Göteborg 1915. På 1920-talet började han importera bananer. Under andra världskriget gjorde han stora humanitära insatser för Finlands befolkning. Efter kriget blev Salénrederierna ett av världens främsta rederier med kylda och frysta varor som specialitet, sedan även oljetransporter.

Sven Salén lämnade VD-posten Salénrederierna 1962. Han och hustrun Dagmar inrättade 1968 en stiftelse där 80 procent går till forskning och 20 procent till barn- och ungdomsverksamhet.

Sven Salén var även en framgångsrik seglare som tog flera internationella priser och deltog i tre olympiska spel. År 1927 fick han Svenska Dagbladets bragdmedalj. I Berlin-OS 1936 tog han en bronsmedalj och i Helsingfors-OS 1952, när han var 61 år, kom han på fjärde plats.

Salén uppfann genuan och den dubbla spinnakern och var initiativtagare till en ny båttyp, Folkbåten. Han var ordförande i Svenska Seglarförbundet samt i Skid- och friluftsfrämjandet. Han arbetade med att utveckla infrastrukturen kring olika fjällanläggningar och turiststationer och bekostade själv ett par skidliftar.

Sven Salén hade även ett stort musikaliskt engagemang. Han var personlig vän med och stöttepelare (ibland bokstavligt) för Jussi Björling och Evert Taube. Sven Salén komponerade även melodier och skrev sångtexter. Jussi Björling har spelat in *Sången till havet* och *Visa kring slånblom och månskära*.

Tillsammans med bland andra Taube grundade Salén Samfundet Visans Vänner 1936. Salén var främste finansiär bakom tillkomsten av Svenskt visarkiv 1951.

Flera av Evert Taubes visor tillkom genom samvaron med Sven Salén, däribland *Folkbåtsvisa* och *Havsörnsvalsen* (tillägnad seglarföreningen Havsörnarna där båda två var medlemmar).

Sven Salén blev betydelsefull för utvecklingen av den latinamerikanskt influerade musiken i Sverige. Genom hans uppmuntran och via hans bananbåtar reste viskompositörer som Olle Adolphson, Ulf Peder Olrog, Povel Ramel och Evert Taube till Latinamerika där de fick insupa rumba, calypso och samba direkt på plats. Povel Ramels *Måste vägen till Curacao gynga så?* handlar om en gungig färd med Saléns bananfartyg San Blas:

Vår destination är en hemlighet
Vart vi far vår herre salénast vet
Salén inte vänta, så skynda på
Mot Curacao låta gyngan gå

Samblastchibidarra, kränga hit
Samblastchibidarra, slänga dit
Banan inte vänta så skynda på
Mot Curacao, låta gyngan gå

7

Industriell välfärdspolitik på 1900-talet

De svenska bruksföretagen, som ofta var helt dominerande arbetsgivare på sin ort, kom att ta på sig samhällsbärande funktioner långt in på 1900-talet. Mindre känt är att även storföretag som var lokaliserade till större städer gjorde omfattande välfärdsinsatser under större delen av förra seklet. Det gäller exempelvis för Aga på Lidingö, Asea i Västerås, LM Ericsson i Stockholm och SKF i Göteborg.

7.1 Näringslivet och bostadsfrågorna

Att sörja för goda personalbostäder ingick i den patriarkala brukstraditionen. Även i större städer tog en del företagare under slutet av 1800-talet initiativ i bostadsfrågan. I Göteborg lät filantropiska storköpmän bygga mönsterbostäder för arbetare. Under 1900-talet byggde SKF många bostäder i Gamlestaden. Flera företag i Stockholms innerstad hade på 1890-talet personalbostäder. Störst omfattning hade de i Bolinders på Kungsholmen och Rörstrand i Vasastan.

Många industriföretag, framför allt på mindre orter runt om i landet, kom ända fram till 1970-talet att sörja för goda personalbostäder. Som stöd för denna verksamhet bildades Industriens Bostadsförening (IBF) 1945. Den kom att verka till 1982 och uppnådde 1957 sitt högsta medlemstal, 173 företag.

Initiativtagare till IBF var arkitekten Jöran Curman. År 1944 presenterade Industriens utredningsinstitut utredningen *Industriens arbetarbostäder*, författad

av Curman. Den var delvis ett svar från näringslivet på den starka politiseringen av bostadsfrågorna. Man ville gärna demonstrera att näringslivet också hade förmåga att tillhandahålla goda bostäder. Curmans utredning hade en föregångare i arkitekten John Åkerlunds skrift *Arbetarebostäder vid industriella verk* från 1917, gjord på uppdrag av Industriförbundet.

7.2 Intressekontoren

Industriförbundet spelade en viktig roll i diskussionen om företagsbaserade välfärdsinrättningar. Bland annat samarbetade man i arbetarskyddsfrågor med Thorwald Fürst, som var civilingenjör, liberal riksdagsman, drivande bakom Föreningen för arbetarskydd och chef för arbetarskyddsbyrån vid den år 1912 nyinrättade Socialstyrelsen. Ellen Facht och Margareta Stahre vid Industriförbundet arbetade med välfärdsfrågor som tjänstepensioner, bostadsfrågor, sjukkassor, barnkrubbor och sportstugor för de anställda.

En välfärdsinstitution som Industriförbundet engagerade sig för var intressekontor i företagen. Dessa kontor var fristående institutioner med uppgift att underlätta för de anställda att på ett rationellt sätt ordna sina ekonomiska förhållanden. År 1918 arrangerade förbundet en intressekontorskongress, som betecknades som ”den första svenska välfärdskongressen” med representanter för bland annat företag, intressekontor, Socialstyrelsen, Yrkesinspektionen och CSA.

Det första svenska intressekontoret inrättades 1908 på Wettergrens textilfabrik i Göteborg. Detta kontor förvaltade företagets hjälpkassor, skötte marketenteriet och fabriksförsäljningen till personalen, ombesörjde på frivillighetens grund och efter motsvarande löneavdrag personalens betalningar av skatt, hyra, försäkringspremier etcetera.

På Wettergrens, liksom i andra företag, möttes intressekontoret först med misstro från arbetarna och de fackliga organisationerna. De såg kontoret som en obehörig inblandning i de anställdas ekonomiska angelägenheter och en risk för att man skulle bli alltför hårt bunden till företaget, vilket kunde vara negativt inte minst vid en arbetsmarknadskonflikt. Även en del konservativa arbetsgivare ogillade intressekontoren.

Motståndet övervanns emellertid rätt snabbt, inte minst sedan det hade klarlagts att intressekontoren alltid skulle agera på uppdrag av den anställde och bevaka dennes intressen och hjälpa dem att hålla en ordnad privatekonomi. Under första världskriget spelade kontoren också en viktig roll för att organisera samköp och varuförmedling då varubrist uppstod.

Intressekontor etablerades även på statliga och kommunala arbetsplatser och politiska förslag väcktes om att göra dem obligatoriska. Framför allt var det organiseringen av skatteinbetalningar som gjorde frågan politiskt intressant. Före 1947 betalades inkomstskatten mer än ett år i efterhand och det var inte ovanligt att särskilt de som hade låga inkomster inte klarade av att betala sin skatt. Därmed gick det allmänna miste om en inkomst medan den enskilde hamnade i skuld och förlorade sin rösträtt.

Genom källskattereformen 1947 löstes i princip problemen med skatteinbetalningarna. Frågan om intressekontor försvann därmed från den politiska dagordningen. Men som praktisk institution kom de att leva vidare i många företag. De sista lades ner i början på 1990-talet när Finansinspektionen, i finanskrisens spår, ansåg att intressekontoren var en form av otillåten bankverksamhet.

7.3 Gustaf Dalén – samhällsbyggare på Lidingö

Aga flyttade 1912 till Lidingö. Samma år miste dess VD Gustaf Dalén (1869–1937) synen genom en explosionsolycka. Han fortsatte dock att leda Aga till sin död.

Efter flytten till Lidingö började Aga driva färjetrafik mellan Stockholm och Lidingö för att göra det lättare för de anställda att ta sig till och från arbetet. Dalén tog också initiativet till Södra Lidingöbanan.

De flesta anställda fick ändå långa och besvärliga arbetsresor. Det låg både i deras och i företagets intresse att bostäder uppfördes på Lidingö för de anställda. Aga byggde därför bostäder åt arbetare och tjänstemän. Hyran var subventionerad med femton procent och den drogs direkt på lönen. Bostäderna hade en för sin tid hög standard med elektricitet och WC i varje lägenhet.

Arbetarna var dock missnöjda med den mat som serverades i personalmatsalen. Den provisoriska servering som fanns sköttes av portvakten på ett ”otillfredsställande sätt” och arbetarna framförde ”grava anmärkningar”, enligt protokoll från verkstadsklubben.

År 1913 beslutade arbetarna att kräva medbestämmanderätt över mathållningen. Aga tog tillsammans med arbetarna initiativet till ett kooperativt matlag, skött av arbetarna själva. Aga stöttade ekonomiskt och en ny arbetarmäss uppfördes 1914.

När första världskriget bröt ut dröjde det inte länge innan priserna på livsmedel började stiga i Sverige och det blev allt svårare att få tag i basvaror. Matlaget fick egna potatisodlingar på åkermarken runt fabriken och de anställda erbjöds kolonilotter på företagets mark. Agas personal fick också möjlighet att köpa ved och livsmedel till subventionerat pris. Den kooperativa mataffären i närheten fick flera gånger stöd av Aga.

Personalen fick under Daléns tid fri läkarvård. Företaget understödde också föreningslivet bland de anställda. Agas idrottsförening bildades 1935 och många sportgrenar kom att omfattats av verksamheten.

Efter att Gustaf Dalén hade fått Nobelpriset i fysik 1912 fick alla anställda en extra veckolön. Åren 1909 och 1919 fick de anställda möjlighet att köpa Aga-aktier till ett pris under marknadsvärdet. Men detta ledde till att flera anställda snabbt sålde vidare aktierna till marknadspris. År 1915 infördes ett vinstandelssystem (tantiem) för dem som hade varit anställda i minst tre år. De år Aga gick med vinst utgjorde tantiemet mellan tre och fem procent av den anställdes lön, beroende på vinstens storlek. Detta system kom att leva vidare långt efter Daléns död.

7.4 Folkhemmet i Midsommarkransen

LM Ericssons hade sin huvudanläggning och sitt huvudkontor i Midsommarkransen i Stockholm 1940–2003. Området kring fabriken kallas LM-staden. Det centrala torget, liksom tunnelbanestationen, heter Telefonplan.

Anläggningen tillkom 1940, när den politiska folkhemsvisionen redan var etablerad, och den låg i landets största arbetsmarknads- och bostadsregion där ett företag knappast behövde ta på sig samhällsbyggande funktioner. Trots detta var LM:s välfärdsengagemang mycket omfattande.

Redan 1889 hade det bildats en sjuk- och begravningskassa på LM. Lars Magnus Ericsson tillsköt personligen 1 000 kronor till kassans grundplåt. Ingen ersättning fick dock utbetalas med anledning av fyllerigalenskap eller venerisk sjukdom. I mitten av 1930-talet omformades sjukkassan till en erkänd sjukkassa varvid begravningskassan avskildes till en särskild understödsförening. När den allmänna sjukförsäkringen infördes 1955 upphörde Telefonfabrikens erkända sjukkassa.

Fri sjukvård för LM-anställda infördes 1891. Även familjemedlemmar och pensionerade medarbetare kom att få fri sjukvård. När barnen till en LM:are var sjuka, kunde företagsläkaren göra hembesök. Den fria sjukvården för familjemedlemmar avskaffades när skattemyndigheterna ville förmånsbeskatta den. Den fria sjukvården för medarbetarna försvann när landstinget inte längre ville låta företagshälsovården ingå i husläkarsystemet.

Mellan 1940 och 1995 hade LM Ericsson egna daghem i området. Företaget ägde och skötte fastigheten men personalen var kommunal. LM disponerade 75 procent av platserna som fördelades av företaget. Med tanke på att så gott som alla former av alternativ barnomsorg var politiskt kontroversiella under 1980- och 90-talen – frågan om Pysslingen ledde till och med till att ett socialdemokratiskt finansborgarråd avgick mitt under en mandatperiod – är det lite underligt att det aldrig uppstod

någon debatt om att kommunen drev ett daghem åt ett multinationellt företag vars anställda kunde gå före den kommunala kön.

LM drev också en barnträdgård under förmiddagarna för barn i åldrarna fyra till sju år och ett eftermiddagshem där över 20 skolbarn kunde få mat, tillsyn och läxhjälp. För att klara den sista uppgiften hade eftermiddagshemmets personal en nära kontakt med de olika skolornas lärare. Fram till 1960-talet hade LM en egen barnkoloni på Resarö.

LM-anställda hade stora möjligheter till studier. Man kunde få ren yrkesutbildning och andra former av kompetenshöjning eller vidareutveckling för arbetet. Det fanns även många typer av hobbykurser. Och man kunde få hjälp att läsa till realen, till studenten eller gå på universitet och högskola.

För de LM-anställda fanns ett stort utbud av fritidsaktiviteter att tillgå. Man hade en rad olika fritidsföreningar och flera idrottsanläggningar. Till fritidsföreningarna räknades bland annat LM-orkestern, LM-kören, LM-teatern och LM:s folkdanslag. Företaget stödde ekonomiskt Midsommargården, en kultur- och fritidsinstitution i fabrikens omedelbara närhet.

Företaget försökte på olika sätt hjälpa de anställda att lösa sin bostadsfråga. Man gav lån och borgen till anställda som ville köpa bostadsrätter eller småhus. Man inrättade och gav stöd till flick- och pojkhem för unga anställda. Man förmedlade bostäder åt anställda som flyttade till eller från Stockholm. Från 1918 till 1993 fanns ett intressekontor på LM.

8

Varför välfärdsaktiviteter?

Det kan finnas många olika skäl till att en företagare tar på sig ett samhällsansvar som går utöver företagarrollen. Göran Greider vet, som vanligt, besked. I *Liten ordbok för underklassen* definierar han begreppet välgörenhet på detta sätt: ”Gammal metod för de bättre ställda att döva sina dåliga samveten.”

Det finns också andra motiv. Här är några:

Socialt ansvar. Företagaren kan, av moraliska, religiösa eller andra skäl, känna ett personligt ansvar för de anställdas eller för andra människors välbefinnande.

Tacksamhet. Företagaren vill återgälda något till samhället i tacksamhet över att andra människor, genom sina arbetsinsatser, har bidragit till att bygga upp företagarens förmögenhet.

Personliga upplevelser. Företagaren vill rikta sin tacksamhet, till exempel därför att hen själv eller någon anhörig har övervunnit en svår sjukdom, eller för att hugfästa minnet av någon anhörig.

Självrättfärdigande. Företagaren vill bygga ett monument över sin gärning eller vinna aktning som en god samhällsmedborgare.

Personligt intresse. En företagare kan ägna sig åt till exempel idrotts- eller kulturliv på grund av ett starkt personligt intresse.

Dynastibygge. Företagaren vill genom en stiftelsebildning säkra de efterlevandes makt över företagsgruppen.

Företagets fortlevnad. En stiftelsebildning kan motiveras av en strävan att hålla samman företagsgruppen på vissa angivna villkor, utan att ha eventuella efterlevande i åtanke.

Samhällsnytta. Företagaren vill att den efterlämnade förmögenheten ska komma till nytta för ett angeläget ändamål och inte tillfalla eventuella arvingar eller Allmänna arvsfonden.

Välfärdsinsatser för företagets anställda kan också motiveras av:

Humankapital. Anställda som äter näringsriktigt, bor i sunda bostäder, har tillgång till sjukvård och motionerar, utför ett bättre arbete än de som saknar något av detta.

Hegemoni. Under den tidiga industrialismen kunde välfärdsaktiviteter syfta till att motverka facklig organisering och vissa politiska reformer.

Inlåsning. Genom att ekonomiskt knyta de anställda hårdare till företaget (till exempel genom att låna ut pengar), minskar risken för att de slutar.

Lojalitet. Även om välfärdsaktiviteterna utformas så att någon egentlig inlåsningseffekt inte uppstår, kan de skapa en ökad lojalitet mellan företag och anställda och mellan de anställda, vilket gör att personalen trivs bättre, gör ett bättre jobb och blir mindre benägna att sluta.

Rekrytering. Ett brett utbud av välfärdsaktiviteter kan göra det lättare att rekrytera arbetskraft. Samma motiv kan finnas för insatser som gör det samhälle företaget verkar i mer attraktivt.

På vissa orter, i vissa branscher och i vissa sociala grupper kan det utvecklas normer och sedvänjor som innebär att en framgångsrik företagare har en moralisk skyldighet att avsätta en del av sitt välstånd till välgörenhet. 1800-talets Göteborg är ett exempel på en sådan miljö.

När offentliga trygghetssystem saknades eller var föga utbyggda, var sociala insatser vanliga. Denna tradition fortlever i dag genom bland annat donationer till medicinsk forskning samt till barn- och ungdomsverksamhet. Men under senare decennier har snarare kulturella donationer blivit vanliga, eller i varje fall mer uppmärksammade.

Framförallt tycks det som om bildkonsten har gynnats. Få har i dag råd att hålla sig med en egen orkester – och få framträdande företagare har tid att läsa många

böcker. Konst förefaller vara ett optimalt område för en förmögen företagare att rikta sitt intresse mot: tavlor och skulpturer fordrar mycket pengar, men kräver lite tid för att konsumera.

Under efterkrigstiden blev svenska entreprenörer mindre synliga i rollen som samhälleliga stöttepelare. Företagare har också blivit mer sällsynta i politiken. Att demokratiseringen och den ökade ekonomiska jämlikheten har inneburit en minskad andel företagare i politiken är naturligt. Därtill har även professionaliseringen bidragit till att färre företagare tar på sig politiska uppdrag. Effekten är dubbel. För det första anser allt färre företagare att de har tid att ägna sig åt omfattande uppdrag utanför näringslivet. För det andra har även politiken professionaliserats – allt färre politiker har egen gedigen erfarenhet från samhällslivet utanför politiken. Detta finns det naturligtvis anledning att beklaga sig över.

Strukturförändringen i näringslivet har också påverkat förutsättningarna för samhällsengagemang. Tidigare dominerade företagare vars ställning byggde på att man ägde sitt företag och hade en stark ställning på den plats där man verkade. Nu har anställda företagsledare blivit vanligare. Och allt fler företag har ägare och koncernledningar som befinner sig långt borta – inte sällan i något annat land. En modern företagare ska, enligt en vanlig uppfattning, vara en effektiv tjänsteman och inte engagera sig i sådant som inte direkt påverkar nästa kvartalsbokslut, framför allt inte i något som kan vara kontroversiellt.

Det finns också en rad institutionella förhållanden som påverkar förutsättningarna för samhälleliga stöttepelare. Skattelagstiftningen påverkar bland annat förmögenhetsbildningen och viljan att donera eller testamentera tillgångar till allmännyttiga ändamål.

De generösa svenska reglerna kring stiftelser som donerar till kvalificerat allmännyttiga ändamål (till exempel forskning och utbildning), har främjat stiftelsebildningar i syfte att trygga ägardynastiers fortlevnad. Ägarfamiljen har fått avstå från avkastningen på sin förmögenhet mot att de får behålla makten över företagen. Å andra sidan har frånvaron av avdragsrätt för gåvor verkat avhållande då det gäller många andra former av donationer.

Den offentliga sektorns expansion har i två avseenden minskat omfattningen av entreprenöriella samhällsinsatser. Dels innebar det ökade skattetrycket minskade möjligheter att bygga upp stora förmögenheter. Dels minskade behovet av filantropiska insatser i takt med att den offentliga servicen har byggts ut. Den svenska välfärdsmodellens idémässiga grund har kallats ”statsindividualism”, vilket innebär att det allmänna ska stå för den sociala tryggheten, och att medborgarna inte ska behöva vara beroende av andra människors välvilja.

I Sverige har det länge funnits en relativt utbredd negativ attityd till välgörenhet, som skiljer sig markant från exempelvis det starka sociala tryck som finns i USA på att förmögna människor ska göra generösa donationer. En orsak är statsindividualismen, en annan är den kritiska inställning till företagsamheten som länge var stark i Sverige.

Under senare år kan man dock notera en ökad uppmärksamhet kring företagares donationsverksamhet. Dels har en faktisk ökning troligen skett, bland annat till följd av de förmögenheter som har skapats under senare decenniers omstruktureringar i ekonomin. (En indikation på detta är att antalet dollarmiljardärer i Sverige ökade från åtta personer 2006 till 26 2016.) Dels har donationer blivit mer socialt accepterade (och därmed mer uppmärksammade), kanske beroende på en mer positiv inställning till framgångsrika entreprenörer och på att de offentliga anslagen inte längre uppfattas som outtömliga ymnighetshorn.

Den mest genomgripande förändringen vad gäller entreprenöriellt välfärdsbyggande är de politiska reformer som har genomförts sedan 1990-talet, och som innebär att villkoren för privata entreprenörer inom välfärdssektorn kraftigt har förbättrats. Från att nästan helt ha bestått av offentliga monopol, är de privata inslagen i dag betydande inom exempelvis förskolan (20 procent), grundskolan (15), gymnasieskolan (26), primärvården (35), hemtjänsten (18) och den personliga assistansen (76).

Nya samhällsproblem har kommit upp på agendan, där offentliga insatser av många bedöms som otillräckliga. Det kan handla om miljö och klimat, utanförskap eller den demografiska utvecklingen Internationella förebilder som filantroper i stor skala, kan också ha haft en stimulerande effekt. Under 2000-talet har vi därför upplevt något av en renässans för entreprenöriellt välfärdsbygge i Sverige.

Om författaren:

Anders Johnson är fil. kand. och författare med inriktning på svensk ekonomisk och politisk historia och har skrivit eller medverkat i cirka 150 böcker. Viktigare böcker är *Fånga platsen – Guide till Sveriges företagsamma historia*, SNS 2008, *Garpar, gipskatter och svartskallar – Invandrarna som byggde Sverige*, SNS 2010 och *Besvärliga människor* – Svenska entreprenörer under 400 år, Timbro 2018.

Litteratur

Altstadt, A.-C. och G. Greider (1999), *Liten ordbok för underklassen*, Ordfront.

Andersson, G. (red) (2007), *Brobyggaren Sigrid Göransson – Om medmänsklighet och samhällsbyggande i Sandviken under den svenska industrialismens tillkomst*, eget förlag.

Attman, A (1978), ”Donationernas stad” i *Göteborg – STF:s årsskrift 1978*.

Berg, J. O. (2011), *På spaning efter en svensk modell – Idéer och vägval i arbetsgivarpolitiken 1897–1909*, Berg Bild Rum & Färg Förlag.

Björck, H. (2008), *Folkhemsbyggare*, Atlantis.

Braunerhjelm, P. och G. Skogh (red) (2004), *Sista fracken inga fickor har – Filantropi och ekonomisk tillväxt*, SNS.

Braunerhjelm P. och J. Palmberg (2017), *Samhällsförändring och filantropi i ett nordiskt perspektiv*, Entreprenörskapsforum.

Broms H. och N. Enström (1987), *Vi som byggde AGA – En bok om ett företag och dess arbetare*, Ordfront.

Cederquist, A. (1879), *Mölndalsflickan – Teckning ur lifvet*.

Curman J. (1944), *Industriens arbetarbostäder*, Industriens Utredningsinstitut.

Giertz E. och B. U. Strömberg (1999), *Samverkan till egen nytta – Boken om konsumentkooperativ idé och verklighet i Sverige*, Prisma.

Gårdlund, T. (1989), *Selfmade – Holger Crafoord 1908–1982, industriell förnyare och vidsynt donator*, Atlantis.

Hall, I. (1989), *Vänersborgs museum och Johan Adolf Andersohn*, Älvsborgs länsmuseum.

Högberg, S. (1990), *Generalkonsuln – Axel Ax:son Johnson som företagare*, Norstedts.

Johnson, A. (2006), *LM-staden – Folkhem i förort*, Stockholmia.

Johnson, A. (2008), *Fånga platsen – Guide till Sveriges företagsamma historia*, SNS.

Johnson, A. (2016), *Gustaf Dalén – En biografi*, Centrum för Näringslivshistoria.

Johnson, A. (2017), *Hela Stockholms Isaak Hirsch – Grosshandlare, byggherre, donator*, Bonniers.

Johnson, A. (2017), *Stockholms Sjukhem 150 år*, Ekerlids.

Johnson, A. (kommande), *Theodor Adelswärd* (utkommer 2020 på Carlssons).

Johnson, A. (kommande), *Anna Whitlock* (utkommer 2020 på Förlaget Näringslivshistoria).
Kempe, M. (2006), *Försvinnande spår – Boken om Lotty Bruzelius*, Kempestiftelserna.
Lagercrantz, H. (1944), *I skilda världar*, Norstedts.
Larsson, M. (2007), *Åke Wiberg – Entreprenör & politiker,* Atlantis.
Morgansdotter, C. (2007), *Chokladstaden Ljungsbro – Bland bönor & tegel*, Östergötlands länsmuseum.
Olsson, U. (2006), *Finansfursten – K A Wallenberg 1853–1938*, Atlantis.
Persson, C. (2018), *Hjalmar Lundbohm – Ledare, samhällsbyggare och kulturmecenat*, Älven Kultur.
Rydén, J. (1994), ”Järnvägens källarmästare som blev samhällets styresman” i *Järnvägar då och nu i Nässjöbygden*, Nässjö kommun.
Sebart, C. (1986), *Att skapa ett stålverk – Oxelösunds Järnverk 1957–1966*, Streiffert.
Sjöberg, S. (2007), *Saléns – Till rors i tre generationer*, Salénia.
Strandh S. (1983), *Alfred Nobel – Mannen, verket, samtiden*, Natur och kultur.
Svenskt biografiskt lexikon.
Swärd, H. och P. Gunnar Edebalk (red) (2017), *Socialt arbete och socialpolitik – Om Centralförbundet för socialt arbete och dess betydelse*, Studentlitteratur.
Throne-Holst, H. (1973), *Mitt livs företag*, Bonniers.
Wallander, J. (2002), *Wenner-Gren Stiftelserna 1955–2000 – Hur fåfänga visioner och världsförbättrarnit blev grunden till stora stiftelser*, Atlantis.
Vikström, E. (1998), *Bruksandan och modernismen – Brukssamhälle och folkhemsbygge i Bergslagen 1935–1975*, Nordiska museet.
Wästberg P. (2002), *Axel Hirsch – Folkbildare och filantrop*, Svenska Akademien.
Åberg A. (1953), *Konsul P. Olsson – En märkesman i Hälsingborgs historia*, AB P. Olsson & Co.
Åkerlund, J. (1917), *Arbetarebostäder vid industriella verk*, Sveriges Industriförbund.
Åström, Y. (1965), *Hjalmar Lundbohm*, LT.

Hur har svenska entreprenörer historiskt bidragit till att utveckla den svenska välfärden? I *Entreprenörer som välfärdsbyggare* beskrivs tre typer av samhälleliga stöttepelare verksamma under fyra århundraden. Det handlar dels om entreprenörer som vid sidan av sin företagargärning byggt upp omfattande välfärdsinstitutioner, dels entreprenörer som drivit verksamheter inom välfärdssektorn dels även av företagare som genom donationer eller egna arbetsinsatser har stöttat välfärdsinsatser.

Du får följa med på en resa genom Sverige: från norrländska skogspionjärer, bruksdynastier i Uppland via väckelsebygder i Småland till generösa donatorer i Göteborg och en cementjesus i Limhamn, som alla tagit ett samhällsansvar som gått utöver företagarrollen. Därtill lyfts över 13 motiv till att engagera sig i välfärdsaktiviteter.

Anders Johnson är fil.kand. och författare med inriktning på svensk ekonomisk och politisk historia och har skrivit eller medverkat i cirka 150 böcker.

ENTREPRENÖRSKAPS FORUM
1994–2019
WWW.ENTREPRENORSKAPSFORUM.SE